

Vol: 1 Issue: 3 Year: 2018
arhuss

ACADEMIC REVIEW OF
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

ISSN: 2636-7645

EDITORIAL TEAM

EDITOR IN CHIEF

[Dr. Lecturer Cevat BİLGİN](#), Bursa Technical University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Turkey

ECONOMICS EDITOR

[Dr. Lecturer Cevat BİLGİN](#), Bursa Technical University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Turkey

SOCIOLOGY EDITOR

[Dr. Lecturer Selda ADİLOĞLU](#), Bursa Technical University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Turkey

PSYCHOLOGY EDITOR

[Dr. Lecturer Gazanfer ANLI](#), Bursa Technical University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Turkey

BUSINESS ADMINISTRATION EDITOR

[Assoc. Prof. Ali Çağlar ÇAKMAK](#), Bursa Technical University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Turkey

INTERNATIONAL RELATIONSHIP EDITOR

[Dr. Lecturer Ali Burak DARICILI](#), Bursa Technical University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Turkey

INTERNATIONAL TRADE AND LOGISTICS EDITOR

[Assoc. Prof. Dr. Hilal YILDIRIR KESER](#), Bursa Technical University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Turkey

EDİTÖR KURULU

BAŞ EDİTÖR

[Dr. Öğretim Üyesi Cevat BİLGİN](#), Bursa Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türkiye

İKTİSAT EDİTÖRÜ

[Dr. Öğretim Üyesi Cevat BİLGİN](#), Bursa Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türkiye

SOSYOLOJİ EDİTÖRÜ

[Dr. Öğretim Üyesi Selda ADİLOĞLU](#), Bursa Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türkiye

PSİKOLOJİ EDİTÖRÜ

[Dr. Öğretim Üyesi Gazanfer ANLI](#), Bursa Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türkiye

İŞLETME EDİTÖRÜ

[Doç. Dr. Ali Çağlar ÇAKMAK](#), Bursa Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türkiye

ULUSLARARASI İLİŞKİLER EDİTÖRÜ

[Dr. Öğretim Üyesi Ali Burak DARICILI](#), Bursa Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türkiye

ULUSLARARASI TİCARET VE LOJİSTİK EDİTÖRÜ

[Doç. Dr. Hilal YILDIRIR KESER](#), Bursa Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türkiye

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Alemdar YALÇIN, Gazi University, Faculty of Education

Assoc. Prof. Ahmet Şahbaz, Necmettin Erbakan University, Siyasal Bilgiler Fakültesi

Assoc. Prof. Rüstem YANAR, Gaziantep University, Faculty of Economics and
Administrative Sciences

Dr. Lecturer Aslı YAYAK, Bursa Technical University, Faculty of Humanities and Social
Sciences, Turkey

Dr. Lecturer Ayşe Hilal TUZTAŞ HORZUMLU, Yeditepe University, Faculty of Science and
Letters

Dr. Lecturer Serdar ÜNAL, Adnan Menderes University, Faculty of Science and Letters

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Alemdar YALÇIN, Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi

Doç. Dr. Ahmet Şahbaz, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi

Doç. Dr. Rüstem YANAR, Gaziantep Üniversitesi, İİBF

Dr. Öğr. Üyesi Aslı YAYAK, Bursa Teknik Üniversitesi, İTBF

Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Hilal TUZTAŞ HORZUMLU, Yeditepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi

Dr. Öğr. Üyesi Serdar ÜNAL, Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi

CONTENTS

	<u>Article Header</u>	<u>Page No</u>
1	OTTOMAN TRADE RELATIONS IN THE 19th CENTURY	120-129
2	A CANONICAL CORRELATION APPROACH IN DETERMINING GROWTH & DEVELOPMENT AND SOCIAL INCLUSION LINKAGES	130-146
3	COSTLY INDEPENDENCE FOR OIL-RICH AZERBAIJAN: KHOJALY MASSACRE. WHY COULD IT BE CONSIDERED AS GENOCIDE?	147-162
4	AN INVESTIGATION ON THE POSSIBILITY OF MAKING MEDICAL PHILOSOPHY	163-189

İÇİNDEKİLER

	<u>Makale Başlığı</u>	<u>Sayfa No</u>
1	19. YÜZYILDA OSMANLI TİCARET İLİŞKİLERİ	120-129
2	BÜYÜME & KALKINMA VE SOSYAL İÇERME İLİŞKİLERİNİ BELİRLEMEDE KANONİK KORELASYON YAKLAŞIMI	130-146
3	PETROLLE ZENGİN AZERBAJYAN İÇİN PAHALI BAĞIMSIZLIK: HOCALI KATLIAMI. NEDEN SOYKIRIM OLARAK DÜŞÜNÜLEBİLİR?	147-162
4	TIP FELSEFESİ YAPABİLMENİN İMKÂNI ÜZERİNE BİR SORUŞTURMA	163-189

OTTOMAN TRADE RELATIONS IN THE 19th CENTURY

Anar Muradov¹

Received Date (Başvuru Tarihi): 6/11/2018

Accepted Date (Kabul Tarihi): 4/12/2018

Published Date (Yayın Tarihi): 17/12/2018

ABSTRACT

Keywords

Ottoman Empire,
Europe,
Trade,
19th century

Ottoman Empire's location and, especially Istanbul, was one of the important cities both for the Ottoman State and Europe due to trade routes and commercial transactions. The present study will focus on the trade relations between the Ottoman State and Europe in 19th century, and aimed to demonstrate the consequences of various trade transactions conducted by the state in the 19th century. While the Ottomans benefited from commercial transactions, the present paper claims that trade relations and contracts, especially, in the 19th century, created economic problems in the Empire. The negative consequences had adverse effects on the economic development of the Ottoman State in the 19th century. The aim of the present study is to demonstrate that Ottomans benefited from the reforms and commercial activities in the short term, however suffered negative consequences in 19th century as observed in history.

19. YÜZYILDA OSMANLI TİCARET İLİŞKİLERİ

ÖZ

Anahtar Kelimeler

Osmanlı İmparatorluğu,
Avrupa,
Ticaret,
19. yüzyıl

Osmanlı İmparatorluğu'nun konumu ve özellikle İstanbul, ticaret yolları ve ticari işlemlerden dolayı hem Osmanlı Devleti hem de Avrupa için önemli şehirlerden biriydi. Bu araştırma makalesi, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile ticaret ilişkilerine odaklanacak ve bu makale, 19. yüzyılda devlet için çeşitli ticaret işlemlerinin sonuçlarını gösterecektir. Osmanlılar ticari işlemlerden yararlanırken, araştırma makalesi özellikle 19. yüzyılda ticari ilişkilerin ve sözleşmelerin İmparatorluk için ekonomik sorunlar yarattığını iddia ediyor. Olumsuz sonuçlar, 19. yüzyılda Osmanlı Devletinin ekonomik gelişimine engel oldu. Bu yazının amacı, Osmanlıların kısa vadede reformlardan ve ticari faaliyetlerden yarar sağladığını, ancak 19. yüzyılda bir tarihte gözlemlendiği gibi olumsuz sonuçlara yol açtığını göstermektir.

Citation: Muradov, A. (2018), Ottoman Trade Relations in the 19th Century., ARHUSS, (2018), 1(3): 120-129

¹ Researcher, Nagoya University, Nagoya, Japan

Lecturer, International School of Economics (ISE), Azerbaijan State University of Economics (UNEC), Baku, Azerbaijan

Lecturer, Department of Economics and Business, Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan

anar.muradov1987@gmail.com, anar.muradov@kdis.ac.kr, muradov.anar@e.mbox.nagoya-u.ac.jp, <https://orcid.org/0000-0002-5259-4424>, +817039824667

1. INTRODUCTION

The Ottoman Empire's geographical location and the benefits of the state due to commercial transactions were under the attention of European countries because of the fact that its location and trade improved the economic and societal conditions in the Ottoman state during the 16th and 17th centuries. The Ottoman Empire was the ultimate patrimonial state due to the use of political and military power exclusively by the sultans. The trade routes in Black and Marmara seas were under the strict control of the state since these were great income sources for the treasury.

In late 18th century, the United Kingdom and France had huge impact on the economic development in the Ottoman Empire. The Ottomans faced negative consequences during the 19th century after increasing high government debt and fiscal deficit. There were several reasons for that kind of problems during that period such as England's growth after the industrial revolution, political and economic interests of the UK and France in Ottoman Empire, high volume of manufactured goods imports from Europe, and increasing debt, which flew from Europe to the Ottoman State. Consequently, the Empire became a European semi-colony, because the Ottomans were economically dependent on those countries. This dependency was behind the economic collapse of the Ottoman State during the 19th century.

Although the Ottoman State was successful in its trade relations during 16th century due to custom duties and increased budget revenues induced by trade routes, its trade relations with Europe in the 19th century were a game played by the UK and France in order to weaken the economy of the empire. It was a type of international political game, which led to a huge budget deficit in the empire because of the imports and loans from the industrialized world.

Why did Ottoman economy suffer during the 19th century? It could be suggested that one of the answers was the industrialization and trade revenues of the UK and France. Furthermore, the Ottoman state experienced political and economic difficulties, which in turn led to a social, commercial and economical downturn.

Some other factors should also be considered in order to understand the total outlook of the problems. These factors may include the internal problems, increasing military costs, etc. Furthermore, it was also suggested that it would be possible to

understand these problems and make new efforts in order to scrutinize the economic stagnation in the 19th century.

2. LITERATURE REVIEW

Studies in the literature acknowledged that Ottoman Empire had advantages in the 15th and 16th centuries in international trade due to the fact that it controlled Black and Marmara seas. Most urban centers in Arabia, India and Europe traded through the Bosphorus and paid customs clearance fees to the Ottoman Empire. However, after the late 18th and early 19th century, Ottomans encountered significant problems and budget deficits because of the trade with industrialized England, France and also Germany. Furthermore, Russia's presence in the Caucasus, and political and economic developments in Russia affected Ottoman State's power in the region. These countries were politically and economically motivated to diminish the power of the Ottoman Empire in the region. The increasing Ottoman international debt made the nation dependent on the big industrialized European powers and it led to the slow collapse of the Ottoman Empire. The economy of the state started to stagnate after a long period of increasing debt obtained from foreign countries.

Sevket Pamuk (2004) reported that the Ottoman Empire was at the crossroads of the intercontinental trade that covered several geographical regions such as Balkans, Black Sea, North Africa, etc. He considered that Ottoman trade relations in 15th and 16th centuries were positive since the empire benefited greatly due to its commercial partners and custom duties. This geographical factor was a powerful advantage in order to benefit from international trade and boost its economic power via the high level of trade relations with other European and Middle Eastern countries. Trade was one of the factors that increased the monetization within the Ottoman state. Certain European states were uneasy about Russian expansionism, and, therefore, increased their commercial relations with the Ottoman Empire. Russian threat was one of the influential factors, which led Europeans to push Ottomans to create more stable monetary policies in order to boost the economic development in the Ottoman Empire. Later on, Ottoman Empire abandoned debasements and accepted coinage system in the 19th century. Ottoman Empire faced a significant financial crisis in the 19th century, and Ottoman Bank was forced to seek help from British and French banks. Author demonstrated that Ottoman policies regarding banking relations with Europeans negatively affected the economic system. The Ottoman

banking system's dependability on French and British banking systems started to increase, which in turn led to more government debts in the Ottoman state. Therefore, increasing debt to European nations adversely affected the Ottoman economy and the banking system, and other sections of the economy started to stagnate during the 19th century because of their dependency on European counterparts.

According to Mesud Kucukkalay and Numan Elibol (2006), Ottoman Empire started to face financial crises after the late 18th century, and trade policies were the factors for the deterioration of the economic system. Initially, the Ottomans supported imports to maintain steady supply of commodities. The exports were reduced, which in turn disturbed the Ottoman merchants. Additionally, contraband trade increased due to the discouragement of the exports during that period. Increasing military expenditures also affected the foreign trade relations from the 19th century. Ottomans also faced trade transformations during the 19th century. Expensive wars slowed down the economy and internal production and it led to an increasing demand for European goods. The imports from industrialized Europe also affected price stability and inflation was rampant during that period. Ottomans found new trading partners such as Austria and Russia in order to import cheaper products.

Biltekin Ozdemir (2009) argued that Ottoman Empire was well developed not only in terms of trade, but also in other section of the government such as politics. Ottoman Empire was even quite competitive with other European states between the 16th and 18th centuries. Ozdemir mentioned that this continued mainly until the 19th century. The Ottomans started to face various commercial, economic, military and political downturns. In order to prevent economic stagnation, the Ottomans signed free trade agreements with European powers for reducing the budget deficit and boosting the economy. One of the famous agreements was signed in 1838 (Treaty of Balta Limani) with England. Later on, similar agreements were signed with France, Norway, Belgium, etc. These agreements aimed to reduce the tariffs on imported goods in order to decrease prices in the Ottoman State. Nevertheless, these agreements had adverse effects on the Ottoman Empire. Ottomans did not have foreign debt when they signed the agreements. The public debt started to increase after the enactment of these agreements due to several reasons such as problems in the banking system, Crimean war, etc. The author demonstrated that trade agreements led to Ottoman dependency on Europeans, and, additionally, increased the

government debt, which turned the Ottoman Empire into a market for industrialized European goods.

Abdunnur Yildiz (2007) had negative perspective on the trade agreements signed during the 19th century. These agreements improved the economic and political interests of the European states on the Ottoman Empire in order to increase their own economic profit. The political influence of the Europeans on the state increased since they had the financial power to influence the internal political and economic processes in the state. Industrialization of European states improved their economic and political power. The Ottomans' development lagged behind and could not compete with the above-mentioned states. The reasons were Crimean war, increasing military expenses and the expenses of the palace. As a result, the Ottoman Empire sought ways to boost the economy, which ultimately led to the signature of trade agreements with the European states. Government debt increased, the economy stagnated further, and all domains in the Ottoman Empire were affected adversely.

The trade agreements, signed in the 19th century, were detrimental to the state and increased government debt continuously. Hence, the economic and political system of the Ottoman state stagnated gradually as a result of the agreements. It was considered that the contracts and agreements signed with European states would increase the exports and decrease the prices. These agreements had negative results and impeded the development of the Ottoman Empire.

3. DISCUSSION

Ottoman Empire experienced trade benefits due to the fact that Istanbul was central to most trade operations at the time. These operations included Mediterranean, North African, and Arabian trade. Thus, Ottoman financial resources improved and the economy grew via commercial taxes and customs clearance duties during the 16th and 18th centuries. However, expensive wars, increasing expenses, internal problems, suppressing the exports and favoring the imports and traditionalism led to more economic difficulties in the Ottoman State from the late 18th century. Furthermore, European influence was also rampant during the 19th century due to their interest to turn the Ottoman State into a European marketplace. This was due to the fact that England, France and other European nations were more technologically and economically

advanced. They desired to have a political influence on internal and external policies in the Ottoman State.

A vital issue that should be raised is how the European countries were successful in gaining advantage via the 19th century trade agreements. More specifically, what were the disadvantages of the trade agreements signed with European nations for the Ottomans during the 19th century?

The industrial revolution provided advantages for European states to develop their economy and technology, which were used to take control over other parts of the world. Primarily, England and France gained economic and political powers. European countries became the largest exporters, importers and influential investors in the global market during the 19th century. Later on, the Ottoman Empire was their main target in order to develop their economic and political presence in the Middle East.

Ottoman State was the perfect market for England because certain European states already had other alternatives in order to cope with the fierce competition with England. Due to this fact, England increased its influence on the Ottoman market. Ottoman Empire produced several commodities, which were required by the West such as cotton, wool and other industrial raw materials. The Ottomans could not compete with the West economically. Thus, the trade agreement signed with England in 1838 (Treaty of Balta Limani) was one of the main starting points for the Ottoman economical dependency on Europe, because Ottomans were the losing party in trade and did not possess the power to compete with England. The Ottomans planned that the agreement would boost the economy and increase the competitiveness in its market. The result was negative, and the public debt increased periodically. The government was expected to control the illegal trade, which was rampant during that period. Again, this one did not work in favor of the Ottomans. One of the main reasons was that the state did not produce any policies and power to protect itself against foreign economic and political intervention. The dependence of the Ottoman Empire on industrialized Europe had already started. The state did not produce alternative methods to increase financial resources, and the Ottomans wanted to reduce the budget deficit with western loans, which led to more debt. In order to solve the financial problems, the European financial market was the easiest option. The state needed more cash and loans from industrialized foreign competitors. In

short, long term loans were more attractive for the government to solve the economic problems and cover the expenditures.

Furthermore, the Empire attempted to enact new reforms during the 19th century in order to boost the economy and endure the competition in trade. Ottomans started to build new factories in early 19th century. However, these were not successful since the European products still had comparative advantage over the Ottoman products.

Before the 19th century, the Ottomans imposed high taxes on exports and promoted imports to meet the internal demand. However, in the 19th century, Ottomans started to promote exports due to new reforms. The import duties were raised to protect domestic factories and industries. Although the reforms had advantages such as evading traditionalism and creating a better economic environment, the Ottomans could not compete with industrialized European nations in trade.

The trade agreement signed with England and France in the 19th century did not help the Ottoman State to control the illegal trade and evade economic pressures. In fact, the government debt increased, and the Ottoman market brought significant profits for industrialized Western states. In summary, the Ottomans lost in trade, and the Europeans acquired both political and economic control as a result of the trade agreements during the 19th century.

The political and economic influence of England and France lasted until late 19th century. The Ottomans signed further contracts with and improved economic relations with Germany. Germans acquired further economic power due to the new projects they were awarded by the Ottomans. The economic relations with Germany brought more economic achievements for the Ottoman State when compared to the relations with England and France. Thus, increasing Ottoman-German relations created a better environment for the internal market due to several railway, banking and other investments starting from the late 19th century.

Although the Ottomans signed the agreement with Germans in mid-19th century, its impacts were felt until the late 19th century. German industry was developing, and the Ottoman Empire was the next target in exploring new markets. Furthermore, the next agreement signed between the Ottoman State and Germany in 1890 was a new opportunity for both sides, because it was beneficial for Germany in extending its

economic influence in Balkans and Middle East. It was a better chance for the Ottomans to reduce the economic dependency on England and France.

The trade agreements mainly worked in favor of industrialized western nations. It is not accurate to argue that Ottomans only suffered due to these agreements since they introduced new reforms to develop the tax system and the state infrastructure. Although the government debt increased, new changes were introduced in the economic and political system, which in turn made the empire to endure until the World War I.

4. CONCLUSION

The author realized that 19th century trade agreements signed between the Ottoman Empire and European nations were mainly beneficial to the West due to the industrial advantages of these nations and their political influence empowered the Europeans continuously. Even though Ottomans attempted to reduce the economic problems during the 19th century, trade agreements signed with the West were one of the factors that increased the Ottoman dependency on Europe, especially, on England and France.

As it is observed in history, trade agreements among countries are usually beneficial to trading countries due to reductions in tariffs and other trade barriers. The outlook was different in the Ottoman case. The industrialized countries such as England and France were mainly interested in increasing both political and economic dependency of Ottomans. These countries acquired a significant market share in the Ottoman Empire. They could manufacture better products for less expensive prices, which could enter the market easily. They were also politically motivated to reduce the Ottoman influence in the Middle East. The Ottoman Empire was under economic pressure during the 19th century. After the trade agreements, the Ottoman State encountered a higher debt due to the increasing loans flow from the developed West. For Ottomans, this was the easiest way to reduce the recent budget deficit. Ottoman Empire required financial resources to solve economic problems. European loans had a negative effect on the Ottoman Empire since this influx did not help maintain the Ottoman economic power via the newly established factories. They required more loans to pay back the previous debt, which in turn created more debt in the long term.

The western investment and loans led to the resource flow from Ottoman Empire to Europe. Furthermore, Europeans started to control the internal and external Ottoman

politics during the 19th century. Thus, the trade agreements were the main tools for the Europeans to compete in the Ottoman market and access the Middle East to gain control over the resources in this region.

The agreements signed with Germany in late 19th century increased the competition among the European countries in the Ottoman market. Hence, the Ottoman industry experienced a downturn during that time, resources were mainly explored by the foreign companies, and commercial activities provided more opportunities for the foreigners to boost their profits.

It is true that the Ottoman State was unable to improve the economy using internal sources, because they experienced several military, political, and internal pressures during the 18th and 19th centuries. They needed to remove the trade barriers and introduce more reforms to boost the economy. In fact, this was a better decision during that time, which was one of the reasons why the Ottomans survived until the World War I. The main argument in the present article was that it was difficult for the Ottoman Empire to concentrate on all problems experienced in the 19th century and to balance the economy in the outset of the trade relations with industrialized Europe; furthermore, increasing debt and European competition in the Ottoman market deteriorated the economic system gradually due to western political and economic interests.

Finally, the trade agreements Ottoman State signed with the West were beneficial for the empire for a short term due to increasing debt. The long term consequences were quite negative since western loans and investments decreased the economic and political power of the Empire, and this led to the increasing European influence on the Ottoman Empire and the Middle East.

REFERENCES

- Abdunnur, Y. (2007). "Osmanlı İmparatorluğunun Borçlanmasında Yabancı Sermayenin Etkisi", I.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, No:37.
- Faroqi, S. (1999). *Approaching Ottoman History: An Introduction to the Sources*. Cambridge University Press.
- Inalcik, H., & Quataert, D. (1994). *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Issawi, C. (1980). *The Economic History of Turkey, 1800-1914*. University of Chicago Press.
- Ismail, C. (1974), *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Kasaba, R. (1985). Osmanlı İmparatorluğunun Çözülmesi ve Dünya Ekonomisi. *Yapıt*, sayı 10, s. 37-50.
- Kucukkalay, M., & Elibol, N. (2006). "Ottoman Imports in the Eighteenth Century", *Middle Eastern Studies*, Vol. 42, No. 5, 723 – 740.
- Luxemburg, R. (2003), *Social Democracy and the National Struggles in Turkey (October 1896)*. Dresden.
- Masters, B. (1988). *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East*, 1st ed.: New York University Press.
- Onder, D., & Imamoğlu, V. (2014). "Qualitative Analysis of Ottoman-German Commercial Affairs: Before and After the 1890 Trade Treaty", *The Journal of Academic Social Science Studies*.
- Onsoy, R. (1982). *Türk-Alman İktisadi Münasebetleri*. İstanbul.
- Ozdemir, B. (2010). *Osmanlı Devleti Dış Borçları*. 2nd ed. Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı.
- Pamuk, S. (1978), *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Sermaye: Sektörlere ve Sermayeyi İhraç Eden Ülkelere Göre Dağılımı (1854-1914)*. Ankara.
- Pamuk, S. (1987). *The Ottoman Empire and European Capitalism 1820-1913: Trade, Investment and Production*. Cambridge.
- Pamuk, S. (1988). *150 Yılında Balta Limanı Ticaret Antlaşması. Tarih ve Toplum*.
- Pamuk, S. (2003). *Ottoman Foreign Trade in the 19th Century*. Ankara: State Institute of Statistics.
- Pamuk, S. (2004). *The Evolution of Financial Institutions in the Ottoman Empire, 1600-1914*. Cambridge.

A CANONICAL CORRELATION APPROACH IN DETERMINING GROWTH & DEVELOPMENT AND SOCIAL INCLUSION LINKAGES^{1,2}

Sera ŞANLI³

Received Date (Başvuru Tarihi): 15/11/2018

Accepted Date (Kabul Tarihi): 10/12/2018

Published Date (Yayın Tarihi): 17/12/2018

ABSTRACT

Keywords

Canonical Correlation Analysis,
Canonical Redundancy
Analysis, Commuality
Coefficient, Inclusive Growth,
Social Inclusion

In 2017 Inclusive Growth and Development Report published by World Economic Forum, Inclusive Growth and Development Key Performance Indicators have been based upon three dimensions as "Growth and Development (G&D)", "Inclusion (INC)" and "Intergenerational Equity and Sustainability". In this study, interrelations between G&D and INC dimensions have been tried to be revealed for totally 91 countries which take place in 2017 Report by carrying out Canonical Correlation Analysis. Standardized canonical coefficients have shown that 'GDP per Capita' variable has provided the largest contribution to G&D dimension and 'Median Household Income' variable has created the largest effect on INC set when the first canonical correlation is taken into consideration. Based on the commuality coefficients, it can be said that 'Employment' variable may not represent a strong relationship with INC set. In addition, 'Net Income Gini' and 'Wealth Gini' variables have been detected not to be associated with G&D set.

**BÜYÜME & KALKINMA VE SOSYAL İÇERME İLİŞKİLERİNİ BELİRLEMEDE
KANONİK KORELASYON YAKLAŞIMI**

ÖZ

Anahtar Kelimeler

Kanonik Korelasyon Analizi,
Kanonik Açıklanabilirlik
Belirleme Endeksi, Ortak
Varyans Katsayısı,
Kapsayıcı Büyüme,
Sosyal İçerme

Dünya Ekonomik Forumu tarafından yayınlanan, 2017 Kapsayıcı Büyüme ve Kalkınma Raporu'nda Kapsayıcı Büyüme ve Kalkınma Anahtar Performans Göstergeleri "Büyüme ve Kalkınma (G&D)", "İçerme (INC)" ve "Kuşaklararası Eşitlik ve Sürdürülebilirlik" olmak üzere üç boyuta dayandırılmıştır. Bu çalışmada, Kanonik Korelasyon Analizi kullanılarak 2017 yılı raporunda yer alan toplam 91 ülke için G&D ve INC boyutları arasındaki ilişkiler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Standartlaştırılmış kanonik katsayılar, birinci kanonik korelasyon dikkate alındığında 'Kişi başına düşen GSYİH' değişkeninin G&D boyutuna en büyük katkıyı sağladığını ve 'Medyan Hanehalkı Geliri' değişkeninin ise INC setindeki en büyük etkiyi yarattığını göstermiştir. Ortak varyans katsayılarına dayanarak, "İstihdam" değişkeninin INC seti ile güçlü bir ilişkiyi temsil etmeyebileceği söylenebilir. Ayrıca, "Net Gelir Gini" ve "Servet Gini" değişkenlerinin G&D seti ile ilişkili olmadığı tespit edilmiştir.

Citation: Şanlı, S. (2018), A Canonical Correlation Approach In Determining Growth & Development And Social Inclusion Linkages., ARHUSS, (2018), 1(3): 130-146

¹ This study has been supported by TUBITAK (The Scientific and Technological Research Council of Turkey) – BİDEB (Scientist Support Department) within the scope of 2211-E Direct National Scholarship Programme for PhD Students.

² This paper has been presented at the "International EMI Entrepreneurship Social Sciences Congress" held in Lefkosa (Cyprus), April 27-29, 2018.

³ Research Assistant, Cukurova University, F.E.A.S., Department of Econometrics, sanlis@cu.edu.tr

1. INTRODUCTION

Nowadays the leading issues faced by many societies can be exemplified as income-wealth or gender inequality; environmental degradation through pollution in terms of air, water or soil triggering health problems, destruction of species and ecosystems, waste generation, resource depletion, justice & peace and so on. Many of these issues are highly possible to be associated with poorly distribution of resources and thus eventuated in a lower level of total factor productivity in developing countries and surely leading to a lower-level of gross domestic product (GDP). Misallocation of resources can exist due to unbalanced economic growth which may also result in welfare losses and the fact that drastic growth opportunities are in interaction with human development reciprocally has entailed a careful attention on the term of economic growth. Subsequent to mid-1980s, empirical growth studies has intensified with the initial papers by Romer (1986) and Lucas (1988) and theories appeared in these papers have made a contribution to endogenous growth models which clarify economic growth with an examination on the relationship between Research & Development (R&D) and technological development.

131

Inclusive Growth is a multidimensional long-term strategy of economic growth which is of crucial importance for many economies by trying to provide new opportunities for whole segments of society and taking both income-related and also non-income dimensions that are important for well-being of society into account and thus does not content with not only traditional economic output measure. It has been one of the concepts that are the most frequently mentioned about by most specialists and came into the view as a challenge required to be achieved for improving living standards. Its focus point has been mostly to provide equitable opportunities for economic agents. Its importance can also be attributed to Sustainable Development Goals (SDGs) which incorporate 'Goal 8: Decent Work and Economic Growth' designed for creating qualified job opportunities and promoting inclusive and sustainable economic growth.

National Key Performance Indicators (KPIs) -which underlie the global "Inclusive Development Index (IDI)"- specify one of the essential data sets measuring national economic performance in a more comprehensive frame than GDP per capita does solely and thus enable the countries to monitor their performances on inclusive growth and

development especially in the case when sustaining the improvement of living standards to a great extent is considered as the principal development goal rather than enhancing the amount of goods and services produced by itself (World Economic Forum, 2017: ix,19).

Table 1: Inclusive Growth and Development Key Performance Indicators

NATIONAL KEY PERFORMANCE INDICATORS					
Growth and Development		Inclusion		Intergenerational Equity and Sustainability	
*GDP (per capita)	*Labor Productivity	*Median Household Income	*Income Gini	*Adjusted Net Savings	*Dependency Ratio
*Employment	*Healthy Life Expectancy	*Poverty Rate	*Wealth Gini	*Public Debt (as a share of GDP)	*Carbon Intensity of GDP

Source: World Economic Forum (2017: ix).

Table 1 has captured three pillars of national KPIs as “Growth & Development”, “Inclusion” and “Intergenerational Equity and Sustainability” each also including four core metrics of the relevant pillar. Descriptions and data sources of these sub-metrics have been given place in the 2017 Inclusive Growth and Development Report. There are many studies focusing on the links between these three pillars and their relevant measures.

Inducing employment growth by creating new job opportunities and technologies, productive entrepreneurs also play a chief role in terms of being able to revive the economy (Kritikos, 2014: 1-3). Also, a rise in factor productivity through technological advances would result in higher output levels in the economy and developed countries have experienced greater levels of factor productivities (Korkmaz & Korkmaz, 2017: 71).

Over the last several years, empirical research studies on the relationship between health and economic growth have drawn an intense attention. Many cross-country growth regressions have incorporated life expectancy variable as a proxy for health and in a general manner, life expectancy has been found to influence economic growth rate significantly and positively by many researchers (Bloom *et al.*, 2004: 1).

Barro (1996) has covered a panel study of roughly 100 countries from 1960 to 1990. Empirical findings have revealed that greater levels of schooling and life expectancy stimulate growth; lower fertility rates and improvements in terms of trade stimulate economic growth for a lower starting level of real GDP per capita supporting the neoclassical model's general inclusive concept of conditional convergence. In addition, growth has been found to be related to the initial level of real GDP per capita in a negative direction. Aghion, Howitt and Murin (2010) have studied the connection between health and economic growth by attaching the Lucas (1988) and Nelson-Phelps (1966) approaches to human capital based on cross-country regression analyses covering the period 1960-2000 and found that a higher initial level and better life expectancy reveals an increment on per capita GDP growth in a significant manner. Mondal et al. (2015) have examined the relationship between sociodemographic and health factors for least developed countries using stepwise multiple regression method. Crude death rate, infant mortality rate, physicians' density, and gross national income per capita variables have been specified as the most notable predictors of life expectancy which is regarded as an essential indicator for national development. Ngangue and Manfred (2015) have tried to reveal the effect of life expectancy on economic growth for 141 developing countries categorized as low, intermediate and high income levels by utilizing from a dynamic panel approach covering the period 2000-2013. As a result, it has been revealed that improvement in life expectancy has a positive significant effect on the growth of Gross National Income (GNI) per capita for the developing countries with low-income and high-income except middle-income countries.

Well-rounded reports by the Commission on Macroeconomics and Health in 2001 named 'Macroeconomics and Health: Investing in Health for Economic Development' and European Commission in 2005 named 'The Contribution of Health to the Economy of the European Union' have been put forward discussing an increase in health expenditures as a tool that will contribute to the GDP growth taking both developed and developing countries into account. In case advances in health create a long-term sustainable GDP growth, crucial health policy implications will be assigned a high priority triggering a perpetual endogenous advancement in terms of health and GDP (Swift, 2011: 3).

Apart from life expectancy, labour productivity is deemed a core indicator of economic growth. Dao (2014) has made a research regarding how main determinants of economic growth have an influence on a sample of 38 developing countries over the period 1995-2010 and came to the conclusion about the dependency of GDP per capita growth rate in a linear combination on technological progress, gross capital formation, the initial level of output per capita, labour productivity growth and as well as human capital formation. Also, Korkmaz and Korkmaz (2017) have aimed to reveal the relationship between labor productivity –or partial factor productivity- and economic growth for seven selected OECD countries (Belgium, Germany, Spain, France, Italy, Finland and UK) covering the period 2008-2014 through panel causality analysis and found uni-directional causality relationship from economic growth to labor productivity apart from detecting a long-run equilibrium relationship.

In 2017 Inclusive Growth and Development Report which has been published by World Economic Forum, Inclusive Growth and Development Key Performance Indicators have been composed from three dimensions as “Growth & Development”, “Inclusion” and “Intergenerational Equity and Sustainability”. In this study, it has been aimed to reveal and compare the interrelations between “Growth & Development” (G&D) and “Inclusion” (INC) dimensions for totally 91 countries that take place in 2017 Inclusive Growth and Development Report and do not have any missing data by employing Canonical Correlation Analysis (CCA) framework which aims to measure the association between composites of two multivariate sets of variables in a way that will maximize the correlation between given sets of variables.

The rest of the paper has been organised as follows: Section 2 presents a brief notion of CCA, Section 3 sets out data set and the findings obtained from the analysis. Finally, Section 4 gives a brief summary of general conclusions.

2. CANONICAL CORRELATION APPROACH

Canonical Correlation Analysis (CCA) is a multivariate statistical approach which was developed by Hotelling (1936) and makes it possible to reveal the linear relationship between two sets of variables through the linear composites of Y and X variables.

In the canonical correlation analysis, the required assumptions can be expressed as: the data should display a multivariate normal distribution, there should be no multicollinearity problem and the sample width should be as large as possible (5 times

the number of variables) in terms of reliability. Also, while it is recommended to extract outliers before the analysis because of the fact that outliers will affect the correlation between the variables negatively (Cankaya, 2005; Cankaya et al., 2009), the data set is required to be standardized in order to eliminate errors arising from the unitary differences of the variables.

Let X be first set of variables and Y be the second set of variables. Thus, linear combinations of the X variables expressed by the new variable U_1 and Y variables expresses by the new variable V_1 are given respectively in equations (1) and (2):

$$U_1 = a_{11}X_1 + a_{12}X_2 + \dots + a_{1p}X_p \tag{1}$$

$$V_1 = b_{11}Y_1 + b_{12}Y_2 + \dots + b_{1q}Y_q \tag{2}$$

These new U_1 and V_1 variables composed of linear combinations of original variables are known as canonical variates. The application process goes on until the correlation between m^{th} canonical variates, namely C_m , is maximum (Sağlam, 2013: 69). Besides, Stewart and Love (1968) have proposed a redundancy index which indicates the portion of the variability in one set of variables that can be explained by the opposite set.

3. DATA SET and APPLICATION RESULTS

Data set used in the study have been extracted out of the ‘Inclusive Growth and Development Report 2017’ that has been published by World Economic Forum. In this study, it has been aimed to investigate the links between the first two dimensions of KPIs which are “Growth & Development (G&D)” and “Inclusion (INC)” for 91 countries and the choice of countries has been justified by data availability. Both dimensions consist of four core components as expressed in Table 2:

Table 2: Data Set Used in the Study

Growth & Development (G&D) Set of Variables	Inclusion (INC) Set of Variables
GDP Per Capita (X1)	Net Income Gini (Y1)
Labor Productivity (X2)	Poverty Rate (Y2)
Healthy Life Expectancy (X3)	Wealth Gini (Y3)
Employment (X4)	Median Income (Y4)

Canonical Correlation Analysis have been carried out for totally 91 countries as 27 advanced and 64 developing and classification of these countries have been given in Table 3:

Table 3: Country Coverage In the Research

Classification of Countries
<p>Advanced Economies (27)</p> <p><i>Norway, Switzerland, Luxemburg, Iceland, Denmark, Sweden, Netherlands, Australia, Austria, Finland, Ireland, Canada, Germany, Czech Republic, Belgium, Slovak Republic, France, Slovenia, United Kingdom, Estonia, United States, Japan, Israel, Spain, Italy, Portugal, Greece</i></p>
<p>Developing Economies (64)</p> <p><i>Lithuania, Azerbaijan, Hungary, Poland, Panama, Romania, Uruguay, Latvia, Malaysia, Costa Rica, Chile, Thailand, Russian Federation, Peru, China, Kazakhstan, Bulgaria, Paraguay, Turkey, Croatia, Macedonia FYR, Vietnam, Venezuela, Nepal, Mexico, Brazil, Georgia, Nicaragua, Colombia, Moldova, Bangladesh, Bolivia, Albania, Sri Lanka, Philippines, El Salvador, Cambodia, Tunisia, Morocco, Ukraine, Lao PDR, Armenia, Tanzania, Pakistan, Tajikistan, Ghana, Cameroon, Kyrgyz Republic, Senegal, Mali, Namibia, Uganda, Kenya, Burundi, Sierra Leone, Rwanda, Lesotho, South Africa, Nigeria, Madagascar, Mauritania, Zambia, Malawi, Mozambique</i></p>

The correlation coefficients between G&D and INC sets of variables have been presented in Table 4. Based on the results, it can be said that there is a very strong relationship between GDP Per Capita (X1) & Median Income (Y4), Labor Productivity (X2) & Median Income (Y4) and Healthy Life Expectancy (X3) & Poverty Rate (Y2) respectively. Apart from the other two relationships, Healthy Life Expectancy (X3) and Poverty Rate (Y2) are interrelated in a negative direction.

Table 4: Pearson Correlation Coefficients between G&D and INC Sets

	Y1	Y2	Y3	Y4
X1	-.5509	-.3970	-.1179	.9592
X2	-.5280	-.5388	-.1956	.9198
X3	-.4733	-.8299	-.3561	.7180
X4	.1588	.4613	.3398	-.2084

Table 5: Canonical Correlations

Pairs of Canonical Variates	1 (U_1V_1)	2 (U_2V_2)	3 (U_3V_3)	4 (U_4V_4)
Canonical Correlation	.9702	.8527	.1543	.0808

Table 5 shows the canonical correlations obtained from the CCA employed to determine the relationship between G & D and INC sets. Four canonical correlations and four canonical varieties have been obtained depending on the fact that there are four variables in each of the G&D and INC sets. According to the Table 5, the first (0.9702) and second (0.8527) canonical correlation coefficients have revealed a high relationship between G&D and INC variable sets. As it is seen, canonical correlation coefficients between the canonical variables have been arranged in descending order of magnitudes.

Significance tests for the canonical correlations obtained have appeared in Table 6. Significance tests are of paramount importance as it is required to interpret only statistically significant canonical correlations. According to Table 6, the multivariate test statistics of Pillai's Trace, Wilks' Lambda, Hotelling Trace and Roy's Largest Root point out that amongst four canonical coefficients, only the first (0.9702) and second (0.8527) computed from the first two pairs of canonical variates are realized to be statistically significant depending on the probability values in 'significance' column found to be smaller than 0.05 for the first two canonical variates.

Table 6: Statistical Significance of Canonical Correlations: MANOVA Test Criteria and F Approximations

Tests of Significance for First Pair of Canonical Variate U_1V_1					
Test Name	Value	Approx. F	Numerator Degrees of Freedom	Denominator Degrees of Freedom	Significance of F Pr > F
Wilks' Lambda	.01554	46.20489	16	254.2068	.00000
Pillai-Bartlett Trace	1.69865	15.86936	16	344	.00000
Hotelling-Lawley Trace	18.72917	95.40173	16	326	.00000
Roy's Largest Root	.94130	344.7534	4	86	.00000
NOTE: F Statistic for Roy's Greatest Root is an upper bound.					
Tests of Significance for Second Pair of Canonical Variate U_2V_2					
Test Name	Value	Approx. F	Numerator Degrees of Freedom	Denominator Degrees of Freedom	Significance of F Pr > F
Wilks' Lambda	.26475	16.51328	9	204.5845	.00000
Pillai-Bartlett	.75735	9.13478	9	352	.00000
Hotelling-Lawley Trace	2.69413	24.99557	9	334	.00000
Tests of Significance for Third Pair of Canonical Variate U_3V_3					
Test Name	Value	Approx. F	Numerator Degrees of Freedom	Denominator Degrees of Freedom	Significance of F Pr > F
Wilks' Lambda	.96982	.65630	4	170	.62321
Pillai-Bartlett Trace	.03034	.68785	4	360	.60075
Hotelling-Lawley Trace	.03096	.66184	4	342	.61890
Tests of Significance for Fourth Pair of Canonical Variate U_4V_4					
Test Name	Value	Approx. F	Numerator Degrees of Freedom	Denominator Degrees of Freedom	Significance of F Pr > F
Wilks' Lambda	.99347	.56507	1	86	.45428
Pillai-Bartlett Trace	.00653	.60153	1	368	.43849
Hotelling-Lawley Trace	.00657	.57493	1	350	.44882

Consequently, the strong relationship between G&D and INC sets has been confirmed to be significant for 95% confidence level. The Wilks' Lambda value refers to the unexplained portion of the variance between the canonical variables covered in the study. The proportion of the common variance of canonical variables is defined as the

A Canonical Correlation Approach In Determining Growth & Development And Social Inclusion Linkages

value obtained by subtracting the Wilks 'Lambda value from 1 (Meyers *et al.*, 2013: 616). As can be seen from Table 6, the Wilks 'Lambda value of the first canonical correlation is 0.015 and this value represents the unexplained variance. The value of 0.985 obtained by subtracting this value from 1 indicates the shared common variance between variable sets across all pairs of canonical variates discussed in the study. In other words, it is possible to say that the shared common variance between G&D and INC variable sets is 98.5% which states a large effect for the full model.

Table 7: Standardized Canonical Coefficients for G&D and INC Variable Sets

	G&D Variable Set					INC Variable Set			
	X1	X2	X3	X4		Y1	Y2	Y3	Y4
U_1	-.805	-.006	-.257	.021	V_1	-.039	.097	.001	-.972
U_2	-1.251	.364	1.039	-.249	V_2	.106	-1.033	-.313	-.583
U_3	-1.748	1.776	.414	1.238	V_3	-.205	-.557	1.054	-.223
U_4	-2.586	3.437	-.899	.179	V_4	1.345	-.007	-.243	.743

Table 7 shows the standardized coefficients for G&D and INC sets. The standardized canonical variable coefficients show the amount of change in terms of the standard deviation in the canonical variable when there is a one standard deviation increase in the original variable. In other words, these coefficients are the coefficients that represent the effect amounts (contributions) of the original variables of the given set in the formation of the canonical variable in a set (Keskin *et al.*, 2005: 157). When first U_1 and V_1 pair of canonical variables is taken into consideration, the largest contribution to the formation of the canonical variable U_1 has been provided by 'GDP Per Capita (X1)' variable and the highest contribution for the INC set has been obtained by 'Median Income (Y4)' with the value of 0.972 in magnitude. For the second canonical variables, while 'GDP Per Capita (X1)' variable provides the highest contribution to G&D set again; the largest contribution to INC set in magnitude has come from 'Poverty Rate (Y2)' variable.

Table 8: Canonical Loadings for “Growth and Development” Variables Set-1 (X) and “Inclusion” Variables Set-2 (Y)

	G&D Variable Set				INC Variable Set				
	X1	X2	X3	X4	Y1	Y2	Y3	Y4	
U_1	-.979	-.954	-.784	.249	V_1	.589	.563	.201	-.996
U_2	-.201	.029	.586	-.521	V_2	-.041	-.794	-.444	-.078
U_3	-.029	-.021	.152	.747	V_3	.169	-.226	.856	-.028
U_4	.034	.297	-.142	-.330	V_4	.789	.044	.171	-.027

Canonical loadings between canonical variables and their original set variables have taken place in Table 8. The results for first canonical variables have supported Table 7 findings in that GDP Per Capita (-.979) and Median Income (-.996) have made the largest contributions to G&D and INC sets respectively.

Table 9: Canonical Cross Loadings between G&D and INC Variable Sets

	G&D Variable Set				INC Variable Set				
	X1	X2	X3	X4	Y1	Y2	Y3	Y4	
V_1	-.949	-.926	-.760	.241	U_1	.572	.546	.195	-.967
V_2	-.171	.025	.499	-.444	U_2	-.035	-.677	-.378	-.066
V_3	-.004	-.003	.023	.115	U_3	.026	-.035	.132	-.004
V_4	.003	.024	-.011	-.027	U_4	.064	.004	.014	-.002

The purpose of examining canonical cross-loadings is to reveal the correlation between each variable in the first set and the canonical variate of the other set and canonical cross loadings between two variable sets have been presented in Table 9. According to the first canonical correlation taken into consideration, canonical variate of INC set is extremely correlated with ‘GDP Per Capita (X1)’ and ‘Labor Productivity (X2)’ in absolute effects and these have been followed by ‘Healthy Life Expectancy (X3)’ variable (-0.760). On the other hand, the largest contribution to the canonical variable U_1 has come from ‘Median Income (Y4)’ variable (-.967).

Table 10: Squared Canonical Structure Coefficients and Communality Coefficients for Two Canonical Functions

Variable	Function 1		Function 2		h^2 (%)
	r_s	r_s^2 (%)	r_s	r_s^2 (%)	
X1	-.949	90.06	-.171	2.92	92.98
X2	-.926	85.75	.025	.06	85.81
X3	-.760	57.76	.499	24.90	82.66
X4	.241	5.81	-.444	19.71	25.52
Canonical R²		94.13		72.71	
Y1	.572	32.72	-.035	.12	32.84
Y2	.546	29.81	-.677	45.83	75.64
Y3	.195	3.80	-.378	14.29	18.09
Y4	-.967	93.51	-.066	.44	93.95

r_s column in Table 10 represents canonical structure coefficients calculated in Table 9. r_s^2 s indicate how much of the variance a variable shares with a canonical variate in a linear manner and depending on the orthogonal canonical functions, h^2 which is known as communality coefficient is computed as the summation of squared canonical structure coefficients (r_s^2) through all significant canonical functions (Thompson, 1984: 48-49; Salkind, 2007: 1037). As expressed in Sherry and Henson (2005), communality coefficients are represented as the indicator of how useful the variables are in the model. Table 10 results have shown that while 90,06% of the variation in 'GDP Per Capita (X1)' has been explained by the canonical variable V_1 ; U_1 canonical variable has accounted for 32.72% of the variability in 'Net Income Gini (Y1)'. In addition, communality coefficients over 45% have been expressed in bold font at h^2 column in order to highlight the variables having the highest practical or beneficial use to the solution. As a result, 'GDP Per Capita (X1)', 'Labor Productivity (X2)' and 'Healthy Life Expectancy (X3)' variables have provided the main contributions to INC variable set and 'Employment (X4)' variable has been found not to be related to INC set. On the other

hand, 'Net Income Gini (Y1)' and 'Wealth Gini (Y3)' variables are not closely associated with G&D variable set.

Table 11: Results for Canonical Redundancy Analysis

Standardized Variance of the Growth and Development Variables (X set) Explained by					
Their Own Canonical Variate (Shared Variance)			The Opposite Canonical Variate (Redundancy)		
Canonical Function	Percentage	Cumulative Percentage	Canonical R ²	Percentage	Cumulative Percentage
1	63.6	63.6	.9413	59.9	59.9
2	16.4	80	.7271	11.9	71.8
3	14.5	94.5	.0238	.3	72.1
4	5.5	100	.0065	.0	72.1

Standardized Variance of the Inclusion Variables (Y set) Explained by					
Their Own Canonical Variate (Shared Variance)			The Opposite Canonical Variate (Redundancy)		
Canonical Function	Percentage	Cumulative Percentage	Canonical R ²	Percentage	Cumulative Percentage
1	42.4	42.4	.9413	39.9	39.9
2	20.9	63.3	.7271	15.2	55.1
3	20.3	83.6	.0238	.5	55.6
4	16.4	100	.0065	.1	55.7

Findings regarding the redundancy analysis have been given in Table 11. Results have shown that INC set of variables has a lower redundancy index (39.9) when compared to the one of G&D set (59.9) in the case of first canonical variables being considered. 59.9% of total variation in G&D set has been accounted for by V_1 canonical variable. For second canonical function, the redundancy index has been calculated as 11.9% for G&D set and 15.2% for INC set. G&D and INC sets of variables have a high shared variance in the case of first canonical function (63.6% for G&D set and 42.4% for INC set). Therefore, 63.6% of total variation as associated with G&D set has been accounted for by U_1 canonical variable and 42.4% by V_1 canonical variable. 100% of the total variation in G&D set of variables has been explained by all of the canonical variables in its own set. Besides, the proportion of the total variation in G&D set of variables accounted for by all of the canonical variables described by V is 72.1%. 39.9%

of total variation in INC set has been explained by the first canonical variable that belongs to G&D set. Total variation in INC set explained by all canonical variables in G&D set is 55.7% and the largest contribution to this proportion has been obtained from the first pair of canonical variables (39.9%).

4. CONCLUSION

In this study, it has been aimed to reveal the relationship between “Growth & Development (G&D)” and “Social Inclusion (INC)” dimensions of Inclusive Growth and Development KPIs which take place in 2017 Inclusive Growth and Development Report and to identify the variables being effective in explaining the existing relations for totally 91 countries by carrying out Canonical Correlation Approach. According to the research findings, standardized canonical coefficients have shown that ‘GDP Per Capita’ variable has provided the largest contribution to G&D dimension and ‘Median Household Income’ variable has created the largest effect on INC set when the first (and the highest) canonical correlation is taken into consideration. Canonical loadings have also confirmed these most effective variables as determined by standardized canonical coefficients. Therefore, ‘GDP Per Capita’ and ‘Median Household Income’ variables must have been considered primarily for building up policy implications in improving ‘Growth & Development’ and ‘Social Inclusion’ topics. According to the first canonical correlation taken into consideration; starting from the largest contribution respectively, ‘GDP Per Capita (X1)’ and ‘Labor Productivity (X2)’ have been found to be highly associated with INC set and the largest contribution to the canonical variable U_1 has come from ‘Median Income (Y4)’ variable. Based on the communality coefficients, ‘GDP Per capita (X1)’, ‘Labor Productivity (X2)’ and ‘Healthy Life Expectancy (X3)’ variables have provided the main contributions to INC variable set.

However, it can be said that ‘Employment’ variable may not represent a strong relationship with INC set. In addition, ‘Net Income Gini’ and ‘Wealth Gini’ variables have been detected not to be associated with G&D set; but ‘Median Household Income’ and ‘Poverty Rate’ have been the most useful variables in the model affecting G&D set. On the other hand, according to the results of Canonical Redundancy Analysis, the proportion of the total variation in G&D set explained by all of the opposite canonical variables has

been computed as 72.1% while the proportion of total variation in INC set explained by all canonical variables in G&D set has been found as 55.7%.

ARHUS

REFERENCES

- Aghion, P., Howitt, P., & Murtin, F. (2010), *The Relationship between Health and Growth: When Lucas Meets Nelson-Phelps* (No. w15813). National Bureau of Economic Research.
- Barro, R. J. (1996), *Determinants of Economic Growth: A Cross-Country Empirical Study* (No. w5698). National Bureau of Economic Research.
- Bloom, D. E., Canning, D., and Sevilla, J. (2004), "The Effect of Health on Economic Growth: A Production Function Approach", *World Development*, 32(1), 1-13.
- Cankaya, S. (2005), *Kanonik Korelasyon Analizi ve Hayvancılıkta Kullanımı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Adana.
- Cankaya, S., Altop, A., Olfaz, M., and Erener, G. (2009), "Karayaka Toklularında Kesim Öncesi ve Kesim Sonrası Ölçülen Bazı Özellikler Arasındaki İlişkinin Tahmini İçin Kanonik Korelasyon Analizi. *Anadolu Tarım Bilimleri Dergisi*, 24(1), 61-66.
- Dao, M. Q. (2014), "Drivers of Economic Growth in Developing Countries", *Studies in Economics and Econometrics*, 38(1), 75-85.
- Hotelling, H. (1936), "Relations between Two Sets of Variates", *Biometrika*, 28(3/4), 321-377.
- Keskin, S., Kor, A., and Başpınar, E. (2005), "Akkeçi Oğlaklarında Kesim Öncesi ve Kesim Sonrası Ölçülen Bazı Özellikler Arasındaki İlişki Yapısının Kanonik Korelasyon Analizi ile İrdelenmesi", *Tarım Bilimleri Dergisi*, 11(2): 154-159.
- Korkmaz, S., and Korkmaz, O. (2017), "The Relationship between Labor Productivity and Economic Growth in OECD Countries", *International Journal of Economics and Finance*, 9(5), 71.
- Kritikos, A. (2014), "Entrepreneurs and Their Impact on Jobs and Economic Growth", *IZA World of Labor*, 1-8.
- Lucas Jr, R. E. (1988), "On the Mechanics of Economic Development", *Journal of Monetary Economics*, 22(1), 3-42.
- Meyers, L. S., Gamst, G., and Guarino, A. J. (2013), "Applied Multivariate Research: Design and interpretation", Sage publications.
- Mondal, M. N. I., Ullah, M. M. M. N., Islam, M. R., Rahman, M. S., Khan, M. N., Ahmed, K. M., & Islam, M. S. (2015), "Sociodemographic and Health Determinants of Inequalities in Life Expectancy in Least Developed Countries", *International Journal*, 3(2), 96-105.
- Nelson, R. and E. Phelps (1966), "Investment in Humans, Technological Diffusion, and Economic Growth", *American Economic Review*, vol. 61, 69-75.
- Ngangue, N., and Manfred, K. (2015), "The Impact of Life Expectancy on Economic Growth in Developing Countries", *Asian Economic and Financial Review*, 5(4), 653.
- Romer, P. M. (1986), "Increasing Returns and Long-Run Growth", *Journal of Political Economy*, 94(5), 1002-1037.

- Sağlam, M. (2013), "Entisol ve İnceptisol Topraklarda Bazı Fiziksel ve Kimyasal Özellikler Arasındaki İlişkinin Kanonik Korelasyon Analizi ile Belirlenmesi", SDÜ Ziraat Fakültesi Dergisi, 4(2), 66-79.
- Salkind, N. J. (2007), Encyclopedia of Measurement and Statistics, Volume 1, SAGE Publications.
- Sherry, A., and Henson, R. K. (2005), "Conducting and Interpreting Canonical Correlation Analysis in Personality Research: A User-Friendly Primer", Journal of Personality Assessment, 84(1), 37-48.
- Stewart, D., and Love, W. (1968), "A General Canonical Correlation Index", Psychological Bulletin, 70(3, Pt.1), 160-163.
- Swift, R. (2011), "The Relationship between Health and GDP in OECD Countries in the Very Long Run", Health Economics, 20(3), 306-322.
- Thompson, B. (1984), Canonical Correlation Analysis: Uses and Interpretation, Thousand Oaks, CA: Sage.
- World Economic Forum (2017), The Inclusive Growth and Development Report 2017 - Insight Report, Geneva: World Economic Forum. Available at: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Forum_IncGrwth_2017.pdf.

**COSTLY INDEPENDENCE FOR OIL-RICH AZERBAIJAN: KHOJALY
MASSACRE. WHY COULD IT BE CONSIDERED AS GENOCIDE?**

Anar Muradov¹

Received Date (Başvuru Tarihi): 6/11/2018

Accepted Date (Kabul Tarihi): 14/11/2018

Published Date (Yayın Tarihi): 17/12/2018

ABSTRACT

Keywords

Azerbaijan,
Khojaly,
Genocide,
Nagorno-Karabakh

Republic of Azerbaijan gained its independence on October 18, 1991 from the USSR. During the beginning of its independence twenty percent of Azerbaijani territories (Nagorno-Karabakh and its surrounding regions) were occupied by Armenian armed forces. The genocide in Khojaly town was one of the bloodiest pages in Azerbaijani history, where Armenian troops massacred Azerbaijanis in order to achieve their ethnic cleansing policies. Referring to the United Nation Convention on the Prevention of the Punishment of Genocide (1948) and the Rome Statute (1998) it can be defined that the act of the illegal occupation of Khojaly by the Armenian armed forces by killing ethnic groups and forcibly transferring children of the group to another group with a goal to eliminate could be considered as genocide. The paper will focus on the brutal actions done by Armenian Government during its occupation and address how international community responds to the event occurred in Khojaly.

**PETROLLE ZENGİN AZERBAJYCAN İÇİN PAHALI BAĞIMSIZLIK: HOCALI
KATLIAMI. NEDEN SOYKIRIM OLARAK DÜŞÜNÜLEBİLİR?**

ÖZ

Anahtar Kelimeler

Azerbaycan,
Hocalı,
Soykırım,
Dağlık Karabağ

Azerbaycan Cumhuriyeti, 18 Ekim 1991'de SSCB'den ayrılarak bağımsızlığını kazanmıştır. Bağımsızlığın başlangıcında, Azerbaycan topraklarının yüzde yirmisi (Dağlık Karabağ ve çevresi) Ermeni silahlı kuvvetleri tarafından işgal edilmiştir. Hocalı kentinde, Ermeni askerlerinin etnik temizlik politikalarını gerçekleştirmek için Azerbaycanlıları katlettiği bu soykırım Azerbaycan tarihinin en kanlı sayfalarından biriydi. Soykırımın Önlenmesi Hakkında Birleşmiş Milletler Konvansiyonu'na (1948) ve Roma Statüsüne (1998) atıfta bulunarak, Hocalı kentinin Ermeni silahlı kuvvetleri tarafından etnik grupları öldürerek ve bu etnik grupların ortadan kaldırılması hedefiyle bir grubun çocuklarını zorla başka bir gruba transfer etmek gibi yasadışı işgal eylemi soykırım olarak düşünülebilir. Makale Ermenistan Hükümeti tarafından işgal sırasında yapılan acımasız eylemlere odaklanacak ve uluslararası toplumun Hocalı'da meydana gelen olaya nasıl tepki verdiğini ele alacaktır.

Citation: Muradov, A. (2018), Costly independence for oil-rich Azerbaijan: Khojaly Massacre. Why could it be considered as genocide?, ARHUSS, (2018), 1(3): 147-162

¹ Researcher, Nagoya University, Nagoya, Japan

Lecturer, International School of Economics (ISE), Azerbaijan State University of Economics (UNEC), Baku, Azerbaijan

Lecturer, Department of Economics and Business, Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan

anar.muradov1987@gmail.com, anar.muradov@kdis.ac.kr, muradov.anar@e.mbox.nagoya-u.ac.jp, <https://orcid.org/0000-0002-5259-4424>, +817039824667

1. INTRODUCTION

Azerbaijan's independence from the USSR was quite costly due to the fact that Armenian forces had already started their territorial ambitions from 1988. Majority of Azerbaijanis were displaced and became refugees as Armenians occupied Azerbaijan's Karabakh territory and its surrounding regions. Thus, thousands of people were killed and injured as a result of the costly war. The conflict lasted till 1994 when the cease-fire was signed between two countries. Azerbaijan lost its twenty percent of lands, and although the UN General Assembly demanded immediate withdrawal of the Armenian forces, no further actions have been done by so far. The Supreme Court of Azerbaijan stated the following regarding the demand of the United Nations:

“State of Armenia paid no attention to the word of international world by showing full distrust towards UN Security Council's resolutions 822 adopted in 1993 in April on occupation of territories of Azerbaijan Republic by Armenian army, 853 adopted in June, 874 adopted in October and 884 adopted in November.”

The invasion of Karabakh by Armenian forces was clearly the violation of Azerbaijan's sovereignty because Nagorno-Karabakh and seven surrounding districts are internationally recognized as de jure part of Azerbaijan. Furthermore, Nagorno-Karabakh was not recognized as a sovereign state by UN member States, and it is considered as a territory of Azerbaijan. Armenians still ignore UN resolutions, and the issue of intervention is still pending. The International Community including its most important body United Nations, through General Assembly and Security Council condemned the illegal invasion and other acts of human right violations.

As part of Nagorno-Karabakh, Khojaly town faced violent occupation by the Armenian militants. After the Khojaly massacre the killings were escalated, and according to Azerbaijani and international sources, which monitored the humanitarian situation, Armenian armed forces murdered 613 innocent Azerbaijanis, including 106 women, 63 children, and 70 elderly people on that day of terror. Of these deaths, 487, including 76 young children, had horrific injuries and 56 were killed by methods classified as 'severe cruelty.' A further 1275 people were taken hostage (Heydarov, 2014).

The brutal actions done by Armenian militants against Azerbaijanis during that night such as killing members, causing serious bodily and mentally harm are considered as genocide by the Genocide convention in article II .

The paper will draw upon the understanding of “genocide” which is defined in the Genocide Convention and the Rome Statue of International Court of Justice. Our research question will be why and how the Khojaly case can be considered genocide. Building on the definition, this paper claims through the demonstration of facts which categorized the case of “Violence in Khojaly on February 25-26, 1992” as the act of genocide.

Following the literature review, the paper will compare the Khojaly case to the Srebrenica genocide which plays a significant role in our research. The author will illustrate the genocide in Khojaly by comparing to Bosnian genocide using the “8 stages of Genocide” stated in the Genocide Watch convention.

Works of the international and national scientists related to the topic, data from the United Nations and the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan are the important information sources for the research. In addition, the author will provide analysis and insights as well as discussion on the Khojaly Genocide in Azerbaijan during the Armenian invasion.

2. HISTORICAL BACKGROUND

The Constitutional Act on the State Independence of the Republic of Azerbaijan, adopted on October 18, 1991, sets the political and economic foundation of the Republic of Azerbaijan. The military phase of the conflict started at the end of 1991 - at the beginning of 1992. Using political instability as a result of the collapse of the Soviet Union and internal conflicts in Azerbaijan, Armenia started military operations in Nagorno-Karabakh.

In February 1992, an unprecedented slaughter against the Azerbaijani population was committed in Khojaly. This bloody tragedy, known as the Khojaly genocide, had resulted in the captivity of thousands of Azerbaijanis, and the city has been destroyed. On the night of February 25-26, 1992, the Armenian armed forces seized Khojali with the help of the 366 motorized regiment of the former USSR. Until the tragic night, the Khojaly residents (about 2500 people) attempted to leave their homes in the hope that they would find the way to the nearest place of residence after the attack, but the occupiers killed

civilians with special brutality. The brutal assassination of hundreds of innocent residents of Khojaly was one of the most disgusting crimes committed during the Armenian-Azerbaijani conflict. The Armenian armed forces did not feel sorry for almost anybody who was unable to leave Khojaly and surrounding areas. Armenian officials deny responsibility for crimes against the conflict, including the Khojaly people, by distorting facts and making statements that are far from reality. However, the most sophisticated propaganda is not able to refute the facts that prove the entirely different situation of the Armenian side. Armenia's responsibilities have been documented by numerous independent sources and witnesses of the tragedy along with important information from law enforcement agencies of the Republic of Azerbaijan and confirmed by the direct confession of those who committed genocide. For example, the well-known international terrorist Monte Melkonian's brother, Makar Melkonyan, described the events in Khojaly as merely the result of the "discipline" and "disobedience" of the Armenian military units.

On 25-26 February 1992, the deliberate massacre of Khojaly residents, including children, elderly and women, was largely aimed at mass murder because they were only Azerbaijanis. Khojaly was chosen as a stage for the subsequent occupation and ethnic cleansing of the Azerbaijani territories by frightening people and creating panic and fear in the face of a terrible massacre. In May 1992, the Lachin region, occupied by Shusha city and Armenia and Nagorno-Karabakh, was occupied.

In 1993, the Armenian armed forces occupied six more districts of Nagorno-Karabakh - the Kalbajar, Agdam, Fuzuli, Jabrayil, Gubadli and Zangilan regions of Azerbaijan. As a result of the Nagorno-Karabakh conflict about one fifth of the territory of the Republic of Azerbaijan was occupied, about one in eight in the country was internally displaced or refugees.

3. WHAT IS GENOCIDE?

Raphael Lemkin, a Polish-Jewish lawyer used the ancient Greek word *genos* (race, tribe) and the Latin *cide* (killing) to come up with the new word, "genocide." (Oxford: Clarendon Press, 1919). He noted the following regarding genocide:

"Genocide is directed against the national group as an entity, and the actions involved are directed against individuals, not in their individual capacity, but as members of the national group." (Lemkin, 1944, p. 79).

Moreover, the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, adopted by the United Nations General Assembly in 1948, has two legal obligations of signatories: nations must try their own genocide suspects and those within their borders and nations are required to take steps to prevent, suppress, and punish genocide. In article 6 of the Rome Statute, genocide is defined as "acts committed with intent to destroy in whole or in part, a national, ethnical, racial or religious group" by:

1. Killing members of the group.
2. Causing serious bodily or mental harm to members of the group.
3. Deliberately inflicting on the group conditions of life calculated to bring about its physical destruction in whole or in part.
4. Imposing measures intended to prevent births within the group.
5. Forcibly transferring children of the group to another group.

Additionally, the elements such as sexual violence like rape, sterilization, force of abortion have been added to the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY) in 1999.

The Rwandan genocide of 1994 is one of the examples of how the ethnic minority (Tutsi) living in the country suffered as a result of ethnic-cleansing policies of the Hutu majority. The mass killing, rape and torture had spread all over the country and it was one of the bloodiest pages in the history of humanity.

Although the United Nations condemns the criminal acts done against the humanity, mass killings occur in different parts of the world. For example, Darfur genocide is one of the cases in 21st century where the president (Omar al-Bashir) committed crimes against several tribes living in Sudan. This also included killing, rape, torture and forced transfer of local people.

Most importantly, there are other examples of ongoing conflicts, torture and killings in different countries which are unresolved and the history repeats itself. It includes slaughtering of Rohingya Muslims in Myanmar, mass killings of Christians and Yazidis in Syria and conflicts between Muslims and Christians in Central African Republic.

4. LITERATURE AND DISCUSSION

Several authors as well as organizations demonstrate that Khojaly massacre was one of the horrific cases during Nagorno-Karabakh war, where innocent civilians were killed, taken hostage and injured.

Thomaz Goltz (1998) illustrates that the war between two countries pushed Azerbaijanis to leave their homes in Karabakh and its surrounding districts. Additionally, the night of Khojaly was one of the extremely distressing parts of that war, where the whole population of the town was wiped out of the earth. Obviously, this attracted an international attention because of its size, and the author was quite shocked as the massacre was the largest of its kind in Nagorno-Karabakh war. Innocent civilians were shot at close range, burned alive and some were beheaded.

In his article, Thomas Ambrosio (2002) describes the power of Armenian lobby in the US through the following:

“...Armenian-American lobby's successful policy of framing the Nagorno-Karabagh conflict in line with the interests of its homeland and ethnic kin in the Caucasus. The relative strength of this lobby was instrumental in transforming Armenia's irredentist project into what came to be perceived in the US Congress as an act of 'aggression' by Azerbaijan, colored by the threat of 'genocide' against the Armenians.”

Even Armenian author Markar Melkonian (2005) clearly accepts that Khojaly massacre was as an act of revenge by demonstrating how the militants butchered Azerbaijani people. He dedicated his book to his brother Monte Melkonian who was recognized as an international terrorist. Moreover, the book also demonstrates further tortures were carried out by the aggressors against innocent Azerbaijani civilians on February 25-26, 1992. The author admits that Khojaly town had strategic importance for the militants, and the massacre was a planned action of Armenian aggressors in pursuit of vengeance.

Armenian author Hakobyan Tatul (2010) denies the fact that the Khojaly massacre was implemented by the Armenian forces. According to him Azerbaijani political and military leadership was responsible for the tragic loss of civilian lives in Khojaly. The military forces of Azerbaijan deliberately prevented the population from leaving the town

and had chances to relocate the civilians out of the town. Hence, the failure of Azerbaijani leadership was the reason for what happened in the town.

Furthermore, Svante E. Cornell (2011) also mentioned that night and noted that:

“The combined forces of ethnic Armenians and the Russian regiment attacked the town from three sides, . . . More than 600 civilians were killed, . . . Autopsies by the International Committee for the Red Cross indicated that numerous dead bodies were mutilated.”

Afterwards, the massacre was one of the sole instances in Karabakh, and it had a great impact in favor of Armenian forces because some of the towns near Khojaly were already empty and Armenians entered those places easily.

Atun Ata’s (2011) article demonstrates the vandalism of acts of Armenians through the following:

“The fallen of Khojaly may not number in the thousands, but the victims were as innocent as newborn babies, infants, children, girls and woman, elderly people with no arms or even not knowing in any way to use any kind of a weapon. The documents and the information before and aftermath of this inhuman incident were enough to characterize it as Genocide. . . It was indicated by the Armenian authorities that the Azerbaijani population living in Khojaly were being destroyed just for being Turks.”

The hatred of Armenians against Turks was another reason for torturing people in Khojaly. The perpetrators did not care whether the victims were children and women. So, they continued accomplishing their ethnic cleansing goals in order to succeed during the Nagorno-Karabakh conflict.

Ohannes Geukjian (2012) also notes about the responsibilities of the Azerbaijani army, but makes Armenians accountable for the violence and states the following:

“In order to avoid criticisms of the violence they had committed against Azerbaijanis, the Armenians claimed that they had negotiated with the Azerbaijani side a safe passage to evacuate civilians. However, the retreat of Azerbaijanis had not been organized.” (Geukjian, 2012, p. 190).

According to Tale Heydarov (2014), the night in Khojaly is considered to be one of the worst episodes of Nagorno-Karabakh conflict. The main reason for that was the number of civilians who were massacred brutally in just one night without any cover and

escape routes. International journalists, photographers and organizations were shocked due to the cruelty of Armenian aggressors against children, women and older generation who were helpless during that night. Although Armenian troops knew that the population of the small town had no weapons against the tanks and artillery, they kept torturing and killing people without letting them leaving the town. So, these acts were clearly directed towards implementing their ethnic cleansing policies against Azerbaijani people living in Khojaly town.

Raoul Contreras (2016) in his book describes the details of that specific night and the small town of Khojaly was destroyed in less than three hours. The massacre was one of the largest during the Nagorno-Karabakh war and unarmed civilians were tortured during that night. Even though Armenians claim that there was a “humanitarian corridor”, the evidence show that victims had no cover and were killed mercilessly. Clearly, it was one of the ethnic cleansing policies of Armenian aggressors during the war and there is no international attention for solving the frozen conflict. He supports his claim by showing facts, eyewitness reports and documents from different sources.

Barouk Rabbi Israel (2016) is another author who also argues that the massacre in Khojaly was one of the wounds in human history. Although the genocide happened in the beginning of 1990's, many are unaware of the event happened in that small town. He compares the massacre with other conflicts which happened in different countries and describes the similarities. All the findings show that people in Khojaly faced torture, rape and mass killing in a short period of time. International organizations and several countries condemned the acts of Armenian troops and their ethnic cleansing plans. The nation still waits for justice and solution for a frozen conflict in Nagorno-Karabakh region.

Western media such as The Washington Post, The New York Times, and Time describe how Armenians murdered Azerbaijanis living in Khojaly. Survivors of the massacre stated that soldiers and volunteers defending the women and children were also tortured and scalped. Even people who fled the scene were chased and killed when they were found in fields or forests. After bringing the bodies of victims to the hospital in Agdam, Azerbaijan, it was found out that Armenians scratched civilians' faces with knives and gouged their eyes out. So, the militants did all kinds of brutal actions in order to eliminate Azerbaijanis and carry out their ethnic cleansing plans against the Khojaly inhabitants.

The European Court of Human Rights stated the following in its judgment of 22 April 2010:

“It appears that the reports available from independent sources indicate that at the time of the capture of Khojaly on the night of 25 to 26 February 1992 hundreds of civilians of Azerbaijani ethnic origin were reportedly killed, wounded or taken hostage, during their attempt to flee the captured town, by Armenian fighters attacking the town.”

Furthermore, the Khojaly Genocide is recognized by parliamentary acts adopted in several countries. This includes twenty-four states of the United States of America and countries such as Bosnia and Herzegovina, Republic of Colombia, Republic of Honduras, Hashemite Kingdom of Jordan, Republic of Indonesia, the Czech Republic, United Mexican States, Islamic Republic of Pakistan, Scotland, Republic of Panama, Republic of Peru, Republic of Sudan, Republic of Djibouti, Republic of Paraguay, Republic of Guatemala and Republic of Slovenia.

Even the Human Rights Watch was concerned with events happening in Khojaly by stating the following:

“...We place direct responsibility for the civilian deaths with Karabakh Armenian forces...The circumstances surrounding the attack . . . indicate (to HRW) that Armenian forces and the troops of the 366th CIS regiment . . . executed the massacre at Khojaly.”

So, The European Court of Human Rights, The Human Rights Watch as well as legislative bodies of several governments which recognized the genocide in Khojaly note that victims of the massacre in Khojaly had not been undergone any justice and still wait for it.

Armenian side blames Azerbaijani leadership during that time for the massacre occurred in Khojaly. They claim that Azerbaijani side was informed about the corridor and failed to not relocate its civilians. However, the acts of the Armenian forces were deliberately directed towards eliminating Azerbaijani people and pursuing their ethnic-cleansing policies.

4.1. Srebrenica Case and Eight Stages of Genocide

The experience of Khojaly following the invasion by Armenia in 1992 possesses unique characteristic as a case of genocide. The case of Khojaly massacre has been only little information published in the international arena. Building on the definition of genocide, Gregory H. Stanton, President Genocide Watch has come up with eight categorization of genocide for the better clarification. The example for those stages includes killing people based on race, equating victims with other animals, trained army, purposefully preparing for ethnic cleansing, mass killing, denying the facts and so forth. Based on the findings and facts it can be understood that brutal acts committed by Armenian forces were in violation of the Genocide convention stated in Rome Statue 1948. Below, the author demonstrates the table where Khojaly and Srebrenica cases were compared.

Table 1: 8 Stages of Genocide

8 Stages of Genocide	What was done in Srebrenica	What was done in Khojaly
1. Classification : Us vs. them based on the race, ethnicity, religion or nationality	Perpetrators : Serbs Paramilitary vs. Victims civilians	Perpetrators : Armenian forces and the troops of the 366th CIS regiment
2. Symbolization : symbols used by perpetrators	The main symbols that were used were religiously affiliated – cross or the crescent moon and star.	The main symbols were Armenian Flag, Artsakh Flag and cross
3. Dehumanization : Equating the others with animals	Hate speech and lied about what was going on at the time.	Equalized to the Dog and Hate speech
4. Organization : Trained and armed army and militia	The ethnic cleansing and military attacks were pre-planned and highly organized.	Armenian forces and the troops of the 366th CIS regiment, attacks were pre-planned
5. Polarization : restricting social interactions	There were no other strong political figures at that time who could organize people behind them in a unifying and moderate way.	Restrictions on civilians to interact with others outside of the town.
6. Preparation : Victims are identified and separated	Bosnians were forcibly displaced in large numbers with no safe places to go.	No humanitarian corridor for Azerbaijanis and victims had no cover and were killed mercilessly.
7. Extermination : Mass killing	The largest mass killing occurred in Srebrenica, which was declared a safe area by the UN and experienced a mass killing of more than 7,000 men and boys.	Armenian armed forces murdered 613 innocent Azerbaijanis, including 106 women, 63 children, and 70 elderly people on that day of terror. A further 1275 people were taken hostage.
8. Denial: denied the act committed	Mass graves were moved, making it very difficult to prove what happened and to identify the bodies. Some war criminals were prosecuted in The Hague but others are still at large.	Tortured people and killed people in order to prevent them from speaking to the public. 487 Azerbaijani victims had horrific injuries and 56 were killed by methods classified as 'severe cruelty.' Armenians denied by saying its natural for war. War criminals were never prosecuted.

After reviewing the table and comparing what was happening in Srebrenica by killing civilians by Serbian perpetrators was quite similar to the Khojaly case. Moreover, above-mentioned eight stages of genocide such as classification, symbolization, dehumanization, organization, polarization, preparation, extermination-mass killing and final denial are all applicable to the Khojaly case and they show that Armenian ethnic cleansing policy was planned in advance.

The Khojaly massacre is presented as the example of the widespread genocide at large during the Armenian occupation. The facts that were reported by journalists and scholars in the literature provide insights on the issue by comparing the Srebrenica genocide using the stages of genocide introduced by the president of Genocide Watch Gregory H. Stanton (1996). Furthermore, there were extensive patterns of human right violations such as systematic murder, torture, enforced disappearance, gender-based violence and force displacement of civilians. The sources and facts show how the Bosnian case is similar to the case of Khojaly due to the classification of genocide which laid in the Genocide Watch Convention. Even though it is not widely accepted as genocide, several countries and organizations recognized this as genocide as it is mentioned amongst sources.

First of all, the intention of the Armenian aggressors was mainly part of their ethnically cleansing policies against Azerbaijani people. Khojaly had a population of 23,757 people before the conflict (Heydarov, 2014) and it had become a refuge for Meskheta / Ahiska Turks fleeing inter-ethnic clashes in Central Asia, as well as for Azerbaijani refugees driven out of Armenia in the beginning of 1990's. The inhabitants of Khojaly who stayed in the town before the tragic night (about 2,500 people) tried to leave, but failed because Armenian perpetrators mercilessly tortured them (Heydarov, 2014). Moreover, as mentioned above, raping, torture, sexual violence, force use of drugs and mutilation were practiced by the Armenians across the town. Also deprivation of the means and corridor to sustain life was also imposed. People were forced to flee their home and ran into forests during winter. On the other hand, sexual violence was widely practiced, such as some people were made to watch their relatives being raped by the militants in front of their own eyes.

5. CONCLUSION

The massacre in Khojaly during Armenian occupation of Karabakh has been described by some scholars as genocide. Gregory H. Stanton's eight categorization of genocide that are applied to Khojaly case describe that Armenian brutal acts were rampant during the war. Comparing what was done in Srebrenica and Khojaly has shown that there are great similarities between two cases. The question is that why case like Srebrenica is recognized by many people in the rest of the world and international community as a case of genocide, and by contrast, Khojaly is not well-informed and widely recognized the international community. This lies in the acknowledgment of the perpetrators, rejecting solutions in the UN Security Council member decisions. There should be an establishment of an international mechanism with special jurisdiction to punish those who committed such offenses. The countries in the Security Council are considered to be the main actors who decided whether an international crime to be brought before trial and the establishment of an International Criminal Tribunal.

If we look at other well-known genocide case like Bosnia this country had International Tribunal which held perpetrator accountable. In the case of Khojaly, no international mechanism is implemented which makes the perpetrators such as Armenian aggressors held unaccountable. Although, UN resolutions of 822, 853, 874, 884 calls on Armenian troops to leave Nagorno-Karabakh, this withdrawal is not implemented and Khojaly case is left behind. For these reasons the genocide in Khojaly left untold for the most of the people as well in the study of politics and peace.

REFERENCES

- ALVAREZ, A. (2001). *Governments, Citizens and Genocide: A Comparative and Interdisciplinary Approach*. Bloomington: Indiana University Press.
- AMBROSIO, T. (2002). Congressional Perceptions of Ethnic Cleansing: Reactions to the Nagorno-Karabakh War and the Influence of Ethnic Interest Groups. *Review of International Affairs*, vol. 2: pp. 24-45,
- ATUN, A. (2011). Principal actors of Khojaly genocide. *International Journal of Academic Research* 3(4), 370-373.
- BAROUK, R. I. (2016). *KHOJALY: A Crime Against Humanity*. Berkeley: Berkeley Press.
- BENSON, B. V. (2012). *Constructing International Security: Alliances, Deterrence, and Moral Hazard*. Cambridge: Cambridge University Press. p. 67.
- BERTSCH, G. (1999). *Crossroads and Conflict: Security and Foreign Policy in the Caucasus and Central Asia*. London: Routledge.
- BROWN, M.E. (1996). *The International Dimensions of Internal Conflict*. Cambridge: MIT Press.
- CHALIAND, G. (1994). *The Caucasian Knot: History and Geopolitics of Nagorno-Karabakh*. London: Zed Books Ltd.
- CHARLES, V. L. (2000). *Azerbaijan: a quest for identity, a short history*. New York : St. Martin's Press.
- CHETERIAN, V. (2011). *War and Peace in the Caucasus: Russia's Troubled Frontier*. New York: Columbia University Press.
- CONTRERAS, R. (2016). *Murder in the Mountains: War Crime in Khojaly and the Nagorno-Karabakh Conflict*. Berkeley: Berkeley Press.
- CORNELL, S. E. (1998). Turkey and the Conflict in Nagorno Karabakh: A Delicate Balance. *Middle Eastern Studies*. 34 (1).
- CORNELL, S. (2005). *Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus*. London: Routledge.
- CORNEL, S. E. (2011). *Azerbaijan Since Independence*. London: Routledge.
- COX, C., and Eibne, J. (1993). *Ethnic Cleansing in Progress: War in Nagorno Karabakh*. Zürich; Washington: Institute for Religious Minorities in the Islamic World.
- CURTIS, G. E. (1995). *Armenia, Azerbaijan and Georgia Country Studies*. Washington D.C.: Federal Research Division Library of Congress.
- CROISSANT, M. P. (1998). *The Armenia-Azerbaijan Conflict: Causes and Implications*. Westport, Connecticut: Greenwood Publishing Group.
- DUNN, D. H. (2009). Innovation and precedent in the Kosovo war: the impact of Operation Allied Force on US foreign policy. *International Affairs* 85(3) (2009): 531-46.
- DE WAAL, T. (2003). *Black Garden: Armenia and Azerbaijan Through Peace and War*. New York: NYU Press.
- DENBER, R. (1992). Bloodshed in the Caucasus: Escalation of the Armed Conflict in Nagorno-Karabakh. *New York: Helsinki Watch*, pp. 19-21.
- ENDGENOCIDE.ORG. "What is Genocide?", <http://endgenocide.org/learn/what-is-genocide/>, (accessed 20 October, 2018).
- FINKEL, E. (2010). In Search of Lost Genocide: Historical Policy and International Politics in Post-1989 Eastern Europe. *Global Society* 24 (1): pp. 51-70.

- FILES.PRESLIB.AZ. "KHOJALY-OfficialPapers", <http://files.preslib.az/projects/khojali/enkhojali/gl2.pdf>, (accessed 29 October, 2018).
- FREIRE, M. R. (2003). *Conflict and Security in the Former Soviet Union: The Role of the OSCE*. Burlington, VT: Ashgate.
- GENOCIDEWATCH.ORG. "The 8 Stages of Genocide", <http://www.genocidewatch.org/genocide/8stagesofgenocide.html>, (accessed October 28, 2018).
- GEUKJIAN, O. (2012). *Ethnicity, Nationalism and Conflict in the South Caucasus*. Surrey: Ashgate.
- GHOLTZ, T. (1998). *Azerbaijan Diary: A Rogue Reporter's Adventures in an Oil-rich, War-torn, Post-Soviet Republic*. Armonk, NY: M.E. Sharpe Press.
- GOKAY, B. (2003). *The Politics of Caspian Oil*. New York: Palgrave MacMillan.
- GRIFFIN, N. (2004). *Caucasus: A Journey to the Land Between Christianity and Islam*. Chicago: University of Chicago Press. pp. 185-186.
- HAKOBYAN, T. (2010). *Khojaly: The Moment of Truth*. Yerevan: Armenian Cause Foundation.
- HEYDAROV, T. (2014). *Khojaly Witness of a war crime: Armenia in the Dock*. London: Ithaca Press.
- HOGUE, J. F. (2010). The Clash of Civilizations: The Debate. *Council on Foreign Relations*. p.17.
- HRW.ORG. "Response to Armenian Government Letter on the town of Khojaly, Nagorno-Karabakh", <https://www.hrw.org/news/1997/03/23/response-armenian-government-letter-town-khojaly-nagorno-karabakh>, (accessed 27 October, 2018).
- HUGH, P. (2006). Sons of the conquerors: the rise of the Turkic world. New York: The Overlook Press. p. 59.
- HUMAN RIGHTS WATCH (1994). *Azerbaijan: Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*. New York. <https://www.hrw.org/sites/default/files/reports/AZER%20Conflict%20in%20N-K%20Dec94.pdf>, (accessed October 3, 2018).
- JAMES, M J. (1984). Raphael Lemkin and the Invention of Genocide. *The Journal of Historical Review*, Vol. 2, No. 1: 19-34.
- JONES, A. (2006). *Genocide: A Comprehensive Introduction*. New York: Routledge.
- JUSTICEFORKHOJALY.ORG. "Armenian soldiers massacre hundreds of fleeing families", <http://justiceforkhojaly.org/content/armenian-soldiers-massacre-hundreds-fleeing-families>, (accessed 27 October, 2018).
- JUSTICEFORKHOJALY.ORG. "How it happened?", <http://justiceforkhojaly.org/content/how-it-happened-0>, (accessed October 20, 2018).
- JUSTICEFORKHOJALY.ORG. "Khojaly genocide against Azerbaijanis and international reaction." <http://justiceforkhojaly.org/content/khojaly-genocide-against-azerbaijanis-and-international-reaction>, (accessed 25 October, 2018).
- KARAGIANNIS, E. (2002). *Energy and Security in the Caucasus*. London: RoutledgeCurzon.
- KAMY, Y. (2000). *Highlanders: A Journey to the Caucasus in Quest of Memory*. New York: Douglas&McIntyre.
- KAUFMAN, S. (2001). Modern Hatreds: The Symbolic Politics of Ethnic War. *New York: Cornell Studies in Security Affairs*. pp. 49-66.
- KIERNAN, B. (2009). *Blood and Soil*. New Haven, Conn.: Yale University Press.

- LEMKIN, R. (1944). *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation - Analysis of Government - Proposals for Redress*. Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace.
- NOTHOLT, S. (2008). *Fields of Fire: An Atlas of Ethnic Conflict*. London: Troubador Publishing Ltd.
- MAHMUDOV, Y. (2005). *Garabagh: Real History, Facts, Documents*. Baku: Tahsil Publishing House.
- MELKONIAN, M. (2006). *My brother's road: An American's Fateful Journey to Armenia*. London: I.B. Tauris.
- MCCARTHY, J., and MCCARTHY, C. (1989). *TURKS AND ARMENIANS. A Manual on the Armenian Question*. Washington DC: Assembly of Turkish American Associations.
- MIRSKY, G.I. (1997). *On Ruins of Empire: Ethnicity and Nationalism in the Former Soviet Union*. Westport, CT: Greenwood Press.
- NOVRUZOGLU, R. (2006). *Genosid*. Baku: Adiloglu.
- OHCHR.ORG. "Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide", ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CrimeOfGenocide.aspx, (accessed 27 October, 2018).
- PASHAYEVA, G. (2011). *Khojaly Genocide*. Baku: Elm ve Tehsil.
- PETROSIAN, D. (2000). What Are the Reasons for Armenians' Success in the Military Phase of the Karabakh Conflict? *Noyan Tapan Highlights*.
- POPESCU, N. (2010). *EU Foreign Policy and Post-Soviet Conflicts: Stealth Intervention*. London: Routledge.
- SEYIDOV, M. (2010). *Armenian Vandalism*. Novosibirsk: OOO Printing.
- SERVER, S. A. (2008). *The Genocide of Truth*. Istanbul: Istanbul Commerce University.
- SHAIN, Y., and AHARON, B. (2003). Diasporas and International Relations. *International Organization* 57 (3), pp. 449-479.
- SULEYMANLI, N. (2009). *An Analysis of the Nagorno-Karabakh Problem*. Mersin: Offset Co. Ltd Press
- SUPREMECOURT.GOV.AZ. "KHOJALY GENOCIDE-THE TRAGEDY OF THE 20TH CENTURY", <http://www.supremecourt.gov.az/en/static/view/174>, (accessed 20 October, 2018).
- SUPREMECOURT.GOV.AZ. "KHOJALY GENOCIDE AS AN INTERNATIONAL CRIME", <http://supremecourt.gov.az/en/static/view/175>, (accessed 20 October, 2018).
- THE NEW YORK TIMES. "Massacre by Armenians Being Reported", <https://www.nytimes.com/1992/03/03/world/massacre-by-armenians-being-reported.html>, (accessed October 20, 2018).
- THE WASHINGTON POST. "Nagorno-Karabakh Victims Buried in Azerbaijani Town." https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1992/02/28/nagorno-karabakh-victims-buried-in-azerbaijani-town/9d179769-e6bb-4476-8807-8d5133d40205/?noredirect=on&utm_term=.599f187a1a02, (accessed October 20, 2018).
- TIMES. "Tragedy Massacre in Khojaly", <http://content.time.com/time/magazine/article/0,9171,975096,00.html>, (accessed October 20, 2018).
- TOTTEN, S., and WILLIAM, S. P. (2004). *Century of Genocide*. New York: Routledge.
- TRUSCOTT, P. (1997). *Russia First: Breaking with the West*. London: Tauris Publ. p. 74.
- TSERTISIVADZE, F. (2005). *The Forgotten Genocide*. New York: Adeg Press.

- TURKKAYA, A. (1985). *A British Report (1895): The Armenians Unmasked*. Ankara: Ankara University
- UNITED NATIONS. International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. "Rules of Procedure and Evidence", <http://www.icty.org/en/documents/rules-procedure-evidence>, (accessed October 20, 2018).
- UNITED NATIONS. "Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide", <http://www.hrweb.org/legal/genocide.html>, (accessed October 20, 2018).
- UNITED NATIONS. "Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide", <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%2078/volume-78-i-1021-english.pdf>, (accessed October 20, 2018).
- UNITED NATIONS. "General Assembly Adopts Resolution Reaffirming Territorial Integrity of Azerbaijan, Demanding Withdrawal of all Armenian Forces", <https://www.un.org/press/en/2008/ga10693.doc.htm>, (accessed October 20, 2018).
- UNITED NATIONS. "Resolution adopted by the General Assembly on 14 March 2008", <https://undocs.org/A/RES/62/243>, (accessed October 20, 2018).
- UNITED NATIONS. "Rome Statute of the International Criminal Court", http://legal.un.org/icc/statute/99_corr/cstatute.htm, (accessed October 20, 2018).
- WEEMS, S. (2002). *Armenia Secrets of a "Christian" Terrorist State*. Dallas: St. John Press.
- WESIBRODE, K. (2001). *Central Eurasia – Prize or Quicksand?: Contending Views of Instability in Karabakh, Ferghana and Afghanistan*. Oxford: Oxford University Press. p. 27.
- WORLDWITHOUTGENOCIDE.ORG. "Bosnian Genocide", <http://worldwithoutgenocide.org/genocides-and-conflicts/bosnia>, (accessed October 27, 2018).
- WALKER, J. C. (1996). *The Armenian presence in mountainous Karabakh*. In Wright F. R. John, Goldenberg Suzanne and Schofield Richard (eds.) *Transcaucasian boundaries*. London: UCL Press.
- YAGUBLU, N. (1992). *Khojaly Massacre*. Baku: Azerbaijan Press.
- ZURCHER, C. (2007). *The Post-Soviet Wars: Rebellion, Ethnic Conflict, and Nationhood in the Caucasus*. New York: New York University Press.

**TIP FELSEFESİ YAPABİLMENİN İMKÂNI ÜZERİNE BİR
SORUŞTURMA**

Mehmet ULUKÜTÜK¹

Received Date (Başvuru Tarihi): 03/12/2018

Accepted Date (Kabul Tarihi): 13/12/2018

Published Date (Yayın Tarihi): 17/12/2018

ÖZ

Anahtar Kelimeler

*Tıp Tarihi,
Tıp ve Felsefe,
Tıp Felsefesi,
Etik,
Bilim Felsefesi*

Bu makalede tıp felsefesi yapabilmenin imkânına yönelik bir soruşturma yapılmaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda şu soruların cevapları aranmaya çalışılacaktır: Gerçekten bir tıp felsefesi yapabilir miyiz? Böylesi bir alanın sınırları ve kapsamını nasıl belirleyebiliriz? Tıp ve felsefe ilişkisinden mi yoksa tıptaki felsefeden mi bahsedebiliriz? Modern tıbbın pozitivist karakterine yönelik her türden eleştiri bir tıp felsefesi olarak görülebilir mi? Tıp felsefesi bir felsefe disiplininin mi adıdır veya modern tıbbi eleştirmenin bir aracı mıdır? Tıbbi felsefi bir bağlamda düşünmenin felsefenin konusu haline getirmenin felsefeye katkısı neler olabilir, tıba katkısı neler olabilir? Bu makalede söz konusu soruların cevaplarına yönelik bir soruşturma yapılırken hem konu ile ilgili mevcut literatür tasvir, tahlil ve tenkit edilmeye çalışılacak hem de tıp felsefenin kapsamı ve sınırlarına yönelik bir teklifte bulunulacaktır.

AN INVESTIGATION ON THE POSSIBILITY OF MAKING MEDICAL PHILOSOPHY

ABSTRACT

Keywords

*History of medicine,
Philosophy of medicine,
relationship of medicine and
philosophy,
Ethic,
Philosophy of science.*

In this article, an investigation is being carried out in order to make a philosophy of medicine. In this context, the answers to the following questions will be sought: Can we really make a medical philosophy? How can we determine the extent and scope of such a field? Can we talk about the relationship between medicine and philosophy or the philosophy in medicine? Can any criticism of the positivist character of modern medicine be seen as a medical philosophy? Is the philosophy of medicine a name for a philosophy discipline, or is it a means of criticizing modern medicine? What could be the contribution of philosophy to the philosophy of thinking in a philosophical context? In this article, an investigation into the answers to these questions will be made, the current literature will be tried to be analyzed, analyzed and criticized and a proposal will be made for the scope and limits of medical philosophy.

Citation: Ulukütük, M. (2018), Tıp Felsefesi Yapabilmenin İmkânı Üzerine Bir Soruşturma, ARHUSS, (2018), 1(3): 163-189

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bursa Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü. E-Posta: mehmet.ulukutuk@btu.edu.tr

“Tabibin doğuştan kendisine verilen kavrayışı/akıl sağlığını, isti’dâdını, fitratını incelemek hayatını nasıl geçirdiğini ve ömrünün ilk yıllarını nasıl değerlendirdiğini bilmek, dinine, emanetine, mürüvvetine, sır tutup tutamadığına ve bütün bunların sözlerinde değil fiillerinde olmasına bakmak gerekir. Sözde, bütün insanlar iyidir. Güzellik, insanlara karşı fiillerde ortaya çıkar. Ayrıca midesine ve şehvetine düşkün olup olmadığına, para kazanma hırsına da bakılmalıdır. Eğer paraya kul oluyorsa onda hayır yoktur, o dünyasını ve ahiretini bir dirheme satabilir, ona güven olmaz. Şayet fitrat olarak anlayışı kıt (gabiy), yaratılıştan kötü mizaçlı ise ondan hayır bekleme, onu faziletli bir kişi yapmaya çalışmak, bilgisini artırmaya çalışmak mümkün değildir. Bilakis bu, onun şerrini ve fesadını artırır.”

Abdüllatif el-Bağdâdî, *Kitabü’n-Nasihateyn*.

Giriş

Martin Heidegger *Was Heisst Denken? / Düşünmek Ne Demektir?* adlı metninde bilimin kendisini düşünmemesinden hatta düşünememesinden bahseder. Bunun bilimin kendisine tayin edilmiş olan yolu emniyetle yürüebilmesi için bir şans olduğunu ifade eder. En net ve radikal ifadesi ise şudur: Bilim düşünmez. (Heidegger, 2003: 6) Tıp eğer bir bilim ise, felsefe de düşünme ise tıbbın kendi yaptığı üzerine düşünmediğinden hatta düşünemediğinden söz edebilir miyiz? Belki de tıbbın kendisine tayin edilmiş yolda emniyetle yürüebilmesi için kendi üzerine düşünmemesinin gerekli olduğunu iddia edebilir miyiz? Doğrudan soracak olursak gerçekten bir tıp felsefesi yapabilir miyiz?

Bu makalede tıp felsefesi yapabilmenin imkânını tartışacağım. Tıbbi düşüncenin/felsefenin konusu haline getirmenin imkânını soruşturacağım. Bu

soruşturmayı dört farklı bağlam üzerinden gerçekleştirmeye çalışacağım. Birinci olarak çeşitli felsefe yapma biçimlerinin çeşitlerinden bahsedeceğim. Tarihsel dönemlerin ve belli filozofların felsefesi üzerinden felsefe yapılacağı gibi tematik/konu/problem merkezli bir felsefe yapma biçiminin de modern dönemde yaygın olduğundan hareketle tıp felsefesinin de tematik/konu/problem merkezli bir felsefe alanı olduğunu kabule ederek yola çıkacağım. İkinci olarak bilim ile felsefe arasındaki ayrım ve kopukluğun olumsuz tarafları üzerinde duracağım ve tıp felsefesi yapabilmenin önündeki en önemli engelin söz konusu ayrım ve kopukluk olduğunu ifade edeceğim. Üçüncü olarak tıp felsefesinin ne olduğuna dair mevcut literatür üzerinden bir tasvir yapacağım. Dördüncü ve son olarak ise tıp felsefesinin ne olduğunu dair bir tanımlama denemesinde bulunacağım.

İlk olarak felsefe yapma biçimlerinden söz edelim. Hemen şunu belirtelim ki çağımızda felsefenin konularına göre ayrılması veya felsefi tarzda düşünmenin biçimleri geçmişe göre önemli farklılıklar içermektedir. Geçmişte felsefe ya birisinin felsefesi, mesela Aristoteles'in felsefesi, Platon'un felsefesi, Thomas'ın felsefesi diye, ya da bir dönemin felsefesi, mesela İlkçağ felsefesi, Ortaçağ felsefesi diye ayrılıyordu. Kişi ve dönem felsefesinin yanında bugünkü gibi tema/konu veya problem/sorun merkezli felsefe yapma, sınırlı bazı alanlar dışında mümkün değildi. Konu merkezli felsefe en genel anlamda teorik ve pratik felsefe olarak ayrılıyordu. Bu iki alan da genel olarak dört başlık altında ele alınıp inceleniyordu: Mantık, fizik, metafizik ve etik/ahlak. Bu dört alan daha sonra ontoloji, epistemoloji ve aksiyoloji olarak üç başlık altında incelenmeye başlandı. Buna göre mesela İlkçağ felsefesini pre-sokratikler ile başlayan doğa felsefesi, Sofistler ve Sokrates ile başlayan insan felsefesi, Platon ve Aristoteles'le devam eden sistematik felsefe olarak sınıflandırmak ise bugünün felsefe tasniflerinin gölgesinde yapılmıştır.

Tematik felsefe yapma tarzının tam olarak ne zaman ortaya çıktığı konusunda kesin bilgiye sahip değilsek de muhtemelen Kant'la başlayan felsefe yapma tarzının Hegel'in felsefesinden sonra aldığı yeni biçimler tematik felsefe yapma girişiminin başlangıcı olarak görülebilir. Mesela Hegel'in ilk kez din felsefesi adı altında dersler verdiğini ve din felsefesi kavramını ilk kez telaffuz ederek kendinden sonra din felsefesi disiplini oluşturduğunu biliyoruz. Hegel'den sonra konu merkezli felsefe her geçen gün daha da genişleyerek devam etmiştir. Bugün felsefenin klasik konularının yanında mesela bir "İnternet Felsefesi", "Medya Felsefesi", "Biyoloji Felsefesi", "Şehir Felsefesi", "Hukuk

Felsefesi”, “Sinema Felsefesi” gibi pek çok felsefi konudan bahsedilmekte ve bu alanlarda yoğun bir biçimde çalışmalar yapılmaktadır.

Tematik felsefe yapma aynı zamanda bilimlerle felsefe arasında bir diyalog kurmak demektir. Aslında felsefenin, bilimlerle birlikte düşünülmesi nevezuhur bir olgu olmanın ötesinde, mazideki bütünlüğe yönelik bir özlemin ifadesi olarak da anlaşılabilir. Bilindiği gibi geçmişte felsefe ile bilim arasında bir mahiyet ayırımından ziyade bir derece farkı vardı. Felsefe ve bilim fiziksel ve metafiziksel gerçekliği anlamlandırma ve yorumlamada birlikte faaliyette bulunuyordu. Felsefe özünde bir yaşam tarzı olarak hayatın her yönünü kuşatıyordu. Modern zamanlarla birlikte fizik, metafizikten, felsefe de bilimden ayrıştırıldı. Immanuel Wallerstein, içinde yaşadığımız çağın son iki yüzyılda felsefe ile bilimi birbirinden ayıran hatta bu iki alanı birbirine hasım bilgi biçimleri olarak kodlayan bir çağ olduğunu belirtir. Gerçekte bu iki alan arasındaki kopukluk yakın zamana ait bir toplumsal inşadan ibarettir. Zira on sekinci yüzyıldan önce dünyanın hiçbir yerinde böylesi bir kopukluk bilinmiyordu. Toplumun sekülerleşmesiyle birlikte önce hâkim bilme tarzı olarak ilahiyat reddedildi ve yerine felsefe kondu. On sekizinci yüzyıla gelindiğinde ise, bilimi hakim bilme tarzı olarak kabul edenler felsefeyi salt tündengimsel spekülasyon olarak görerek açık açık reddettiler ve çok geçmeden bilim hakim bir yere ulaştı. (2016: 203-204) Bilimin hâkim olduğu bir atmosferde felsefe de bir bilim haline gelmeye başladı ve ardından olanlar oldu. Bilimler kendisi üzerine düşünme ve sorgulama yetilerini kaybettiler. Felsefe bir yaşam biçimi olmaktan çıkıp teknik ve soyut bir bilim haline gelmeye başladı. Pierre Bourdieu skolastik dönemde felsefenin bu geniş sınırları kaybederek öncelikle bir yaşam tarzı olmaktan çıktığını tespit ederek, felsefenin artık salt kuramsal ve soyut bir etkinlik haline geldiğini, gitgide uzmanlara özgü teknik bir dille ifade edilen bir söyleme indirgenildiğini ifade eder. (2016: 32) Ancak Bourdieu’ya göre asıl kopuş Rönesans İtalya’sında gerçekleşmiştir: “Rönesans İtalya’sında, uzun bir aradan sonra, dinin bilimden, analogik aklın mantıksal akıldan, simyanın kimyadan, astrolojinin astronomiden, siyasetin sosyolojiden, vs. farklılaşma sürecinin yeniden başladığı, skolastik bir alan tekrar ortaya çıktığında ilk çatlakların daha o zamandan belirerek büyümeye başladığını ve nihayetinde bilimsel, edebi ve sanatsal alanların tamamen birbirinden ayrılarak felsefeden bağımsızlaşma süreçlerine girmeye başladıklarını görürüz; böylelikle nesnelere çoğunu kaybeden felsefe, bilhassa diğer alanlarla ve bu alanların kendi nesnelere ilişkin bilgileriyle ilişki içinde, kendini sürekli

tanımlamaya mecbur kalır.” (Bourdieu, 2016: 32) Zekai Şen ise felsefe ile bilimler arasındaki ilişkinin daha derin kökleri olduğunu, söz konusu bu derin kökün özellikle doktora tezlerinde somutlaştığını, Türkiye’de ise bunun tamamen unutulduğunu şöyle belirtir: “Doktora derecesi, batı kaynaklarında kısaca Ph.D. diye bilinmektedir, bunun Türkçe açılımının ne anlama geldiği daha işin başında adaya açıklanmalıdır. Ph.D.’nin açılımı doktora derecesini alan kişinin çalıştığı konunun ‘felsefesini’ bilmesi gerekir. Bizim toplumumuzda “felsefe” nerede ise boş laf konuşması olarak algılandığından ve üniversitelerimizde ‘bilim felsefesi’ derslerine yer verilmediğinden veya yöneticiler tarafından bunun önemi doktora adaylarına belletilmediğinden özgün çalışmaların ortaya konulması da pek mümkün olamamaktadır. Türkiye Cumhuriyeti’nin sayısal eğitimde (fizik, mühendislik, vb.) bırakın felsefeyi bilim felsefesi ilkelerine yer veren hiçbir ders yoktur. Bu da verimli bilim çalışmalarının yapılarak uluslararası seviyelere ulaşılması yollarının daha işin başında kesilerek, adaylara taklitçi çalışmalar yapmaya yönlendiren bir durumu ortaya koymaktadır.” (Şen, 2013: 12)

Artık felsefenin diğer alanlarla ilişkisi kimi zaman bir gezinti kimi zaman da bir sürgün olarak görülmüştür. Felsefe kavramlarla yapılan bir iştir ve kavramlarını geliştirmesi ve daha verimli kullanması için başka söylemsel alanlarla bağlantı kurması gerekir. Yakın zamanda mesela 1960’larda felsefenin dolaştığı dış mekân, toplum olmuş ve felsefe büyük oranda sosyoloji ile yakın temas içinde olmuştur. 1970’lerde metin ve metinsellik kavramları bağlamında bir edebiyat eleştirisi olarak karşımıza çıkmıştır. 1980’lere gelindiğinde ise medya simulakrumlarına ilişkin fikirler, sanat ve imgeler dünyası ile kurulan diyalog felsefi araştırmanın kaybettiği canlı kalkış noktası haline getirmiştir. Peki ya sonra? Felsefe o günden bugüne hangi alanlarda dolaşmıştır? Teknoloji, şehir, mimari, sinema, internet...(Birnbaum-Wallenstein, 2012: 162) Tıp felsefesi de felsefenin yeni dış mekânlarından birisi, sürgün olduğu ya da içinde gezintiye çıktığı yeni diyarlardan bir tanesidir. Bu makalede felsefenin yeni konularından birisi olarak değerlendirilen ama pek çok yeni konuda olduğu gibi temelleri İlkçağa kadar giden bir felsefi temanın, “Tıp Felsefesi”nin mahiyetine yönelik bazı soruşturmalarda bulunacağım. Tıp Felsefesi yapabilmenin imkânını felsefi düzlemde soruşturmaya çalışacağım.

Bu soruşturmaya geçmeden önce şunu özellikle belirtmek gerekir ki, bugün tıp dediğimiz şey beden ile kurulan ve bilimsel bilginin işletildiği bir tedavi düzlemi olmaktan

çıkarak, belirli bir toplumsal koşula ve politiğe bağlı bir anlayış üzerinden uygulanacak yöntemlerin stratejilerini belirlemeye yarayan bir iktidar aracına dönüşmüştür. Bu tespit özellikle iki düşünürün metinlerinde ısrarla vurgulanır: Michél Foucault ve Ivan Illich. Tıp felsefesi başlığı altında yapılan çalışmaların pek çoğunda makalemizde de gösterileceği üzere tıbbın söz konusu karakterine yönelik bir itiraz ve isyan vardır. Zira modern tıp Gadamer'in (1996) ifadesiyle bilimselliğin hüküm ferma olduğu çağımızda tekniğin ve teknolojinin boyunduruğu altına girerek *fronesis*'ini (pratik bilgelik) kaybetmiş ve düşünmenin konusu olmaktan çıkmıştır. Bourdieu, tıba yönelik modern yaklaşımın özünde var olan materyalizmin, bedeni ölçülebilir, tartılabilir ve sayılabilir bir nesne haline getirmesinin yattığını belirtir. (2016: 159) Hâlbuki "insan bir ruhtur" diyordu Pascal, "onu parçalarına ayırırsak kafa mı olur, kalp mi, damarlar mı, damarlardan her biri mi, damarların bir kısmı mı, kan mı yoksa kandaki bir salgı mı olur?" Dışarıdan salt mekanizma olarak bilinen ve sınır durumunu mekanik demontaj demek olan teşrihe getirilmiş cesedin, faniliğin resimsel anlatımı olan göz çukurları boş kafatasının teşkil ettiği, meskûn ve *unutulmuş*, içeriden açıklık, enerji, tansiyon ve arzu olarak, aynı zamanda da etki, suç ortaklığı ve aşinalık olarak yaşayan bedene karşıt olan bu şey-beden, seyircinin dünyayla ilişkisinin bedene uzanmasının bir sonucudur." (Bourdieu, 2016: 161) Bugün tıp felsefesi olarak karşımıza çıkan metinlerin çok büyük bir kısmının modern Batı tıbbının insana, bedene ve hastalıklara yaklaşımına karşı bir itiraz ve isyan görünümünde olmasının en önemli sebebi tıbbın mezkur manzarasından kaynaklanmaktadır.

TIP FELSEFESİ YAPABİLMEK MÜMKÜN MÜDÜR?

KISA BİR LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ

İki bin yılı aşkın bir zaman diliminde – Grek felsefe ve biliminin başlangıcından bu yana- tıptaki buluşlara, tıpta akıl yürütmeye ve tıbbi bilginin konumuna dair zengin bir kavramsal ve düşünsel miras kalmıştır. Tıp felsefesi Platon, Aristoteles ve Galen, Descartes, Kant ve Hegel ve çağdaş düşünürler gibi kimselerin kavrayışları ve yazıları ekseninde gelişmiştir. Bu yüzden tıp felsefesi felsefi olarak farklı anlamlara gelmiştir. Tıp felsefesi terimi farklı entelektüel ilgilere bağlı olarak müphem bir anlama sahip olmuştur. Bununla birlikte tıp felsefesi çalışmaları dört kategoride değerlendirilebilir.

- Birinci kategoriye göre tıbbın başlangıcından beri spekülative tıp felsefesi var olmuştur. Spekülative tıp felsefesi tıbbi pratiğin altında yatan bir takım felsefi prensiplerin keşfedilmesi sürecidir. Burada felsefe klinik verilerin teorik temellerini ya da kavramsal çerçevesini keşfetmeye çalışır. Bu anlamda tıp felsefesi tıbbi bilgi ve pratiğin a priori noktalarını analiz eder.
- İkinci kategori, tıptaki bilimsel akıl yürütmenin karakterini açıklığa kavuşturmaya çalışan tıp mantığıdır. Mesela bu kategorideki tıp felsefesi çalışmaları tıbbi teori ve pratikteki teşhis ve karar vermenin değerlendirilmesini esas alır.
- Üçüncü kategorideki tıp felsefesi ise bilim felsefesi çatısı altında yapılır. Bu alanda tıpta ve sağıktaki bilginin imkânı, sınırları süreç içinde değişimi sorgulanır.
- Dördüncü kategoride de, tıbbın uygulanışı sırasında karşılaşılan bir takım etik sorunları konu alan, daha çok biyoetik üzerinden yürütülen bir tıp felsefesi. (Engelhart, 2004: 1738)

İşte burada tıp felsefesine dair tasvir edeceğimiz literatür bir bütün olarak dört farklı kategorideki tıp felsefesi çalışmalarının çeşitli örneklerinden ibarettir.

Tarihsel olarak baktığımızda Hippokrates öncesinde tıbaa ait düşünceleri bize kadar ulaşan kişi Krotonlu Alkmaion'dur. Alkamaion sadece tıp pratiği değil, pratiğin arkasındaki felsefeyi de göstermeye çalışmıştır. (Longrigg, 1993: 47-48) Bununla birlikte tıp felsefesine dair tıp tarihinde anlatılan Galenci tıp ile Hipokratçı tıp arasındaki farklılıklar konunun doğrudan anlaşılması bağlamında önemlidir. (Özen, 2018a) Zira bu iki yaklaşımdan Galen'in tıbbi daha teorik iken Hipokrat'ın benimsediği ise pratik merkezli bir tıptır. "Galen, tıbbın saygınlığı kisvesi altında sakladığı kibriyle meslektaşlarını ve rakiplerini cahil soytarılar olarak görüp azarlardı. Felsefenin tıbbın ihtiyaç duyduğu teorik temeli sağlamak için zorunlu olduğu öğretisini savunuyordu. Ona göre hekim pratik bir şifacı (amprık) olmakla kalmamalı; *mantık (düşünme sanatı)*, *fizik (doğa bilimi)* ve *etik (davranış kuralları)* konularına da vakıf olmalıydı. Filozof olmayan şifacı yalapaşap işler yapan bir inşaatçı gibiydi. Gerçek hekim, elinde doğru dürüst planlar olan bir mimar gibi olmalıydı. Hastanın hekime olan güveni iyileşmenin asli bir unsuruydu; bu güven hekimin hastaya iyi davranmasıyla gözlem, mantık ve deneyim gerektiren teşhis sanatındaki hüneriyle kazanılabilirdi." (Porter, 2016:46)

Ali Haydar Bayat *Tıp Tarihi* (2016) adlı eserinde tıp ve felsefe arasındaki ilişkinin mahiyetine yönelik değerlendirmeyi tarihe atıf yaparak göstermeye çalışır. Ona göre bilim ve felsefe arasındaki ilişki Antik Yunan'dan on dokuzuncu yüzyıla kadar devam etmiştir. Zaman içinde gelişen bilimler, geçmişte bütün bilimlerini bünyesinde toplayan felsefeden ayrılıp çalışmalarını bağımsız yürütmeye başlamışlardır. Günümüzde, bilimler üzerinde hâkim, bilimlere istediği yöne sevk eden bir felsefe yerine, her bilimin kendine özgü felsefesi vardır. Bayat'a göre bütün diğer bilimler gibi tıbbın da kendine özgü felsefesi olması gerekir. (Bayat, 2016: 19) Peki, tıbbın kendine özgü felsefesi nedir diye bir soru yönelttiğimizde tıp felsefesinin mahiyetine yönelik bir cevapla değil, tıp tarihinde meşhur olmuş tabiplerin söz ve uygulamaları ile karşılaşırız. Bayat'a göre hakîm (filozof) ile hekim (tabib/doktor) arasında kaynağı çok eskilere dayanan köklü bir ilişki vardır. Geçmişte felsefe ve tıpla meşgul olanlar mal (servet) değil, olgunluk (kemal) peşinde koşmuş ve evrenin sırlarına ulaşmaya çabalamıştır. Filozoflar bunu düşünce (tefekür) yoluyla, hekimler ise insan vücudunun muhteşem düzenine bakarak yapmıştır. Antik Yunan'da bilime fikir, yön ve metodu felsefe verdiğinden, Alkmaion, Empedokles, Hippokrates, Galenus gibi hekimler aynı zamanda dönemlerinin büyük filozofları olmuştur. Bilim tarihinde düşünceleri ve eserleriyle tıba yön veren birçok filozof-hekim vardır. Hippokrates, "felsefeyi tababete, tababeti felsefeye sokmalıdır", "bir hekim aynı zamanda filozof olursa ilahlar seviyesine yükselir" sözleriyle felsefenin tıptaki rolünü vurgulamıştır. Galenus ise *Erdemli Hekim Filozof Olmalıdır (Hoti ho Aristos Kai Filofofos)* adlı risalesinde şöyle demiştir: "Hekimlerin büyük kısmı serveti erdemden üstün tuttuğundan, tıp sanatı insanın faydasına değil, mal kazanmaya yarar. Bu durumda kimse beceri sahibi bir hekim olamaz. Çünkü insanın hem zengin olması hem de tıpta yüksek mertebeye erişip şeref kazanması mümkün değildir. Birinden birini seçmek lazımdır. Hippokrates zenginliği küçük görmekle kalmamış, ruh ve beden sükûnetini, bedensel dengeyi aramış ve bu amaçla oburluktan, erotik yönelimlerden uzak durmuş, perhiz yapmış, kanaatkârlığı tercih etmiştir. Tıp tahsili için önce felsefe, sonra da tıpta tecrübe ve beceri kazanmak gerekir. Böyle yapılırsa Hippokrates'ten daha ileriye gidebiliriz." (2016: 19) Devrinin büyük otoritelerinden Paracelsus, filozof olarak kabul ettiği hekimden üç şey istemiştir: felsefe, kimya, fazilet. Alman hekim Samuel Hahnemann [1755-1843] şöyle demiştir: "Felsefe bütün ilimlerin asıl unsurudur. Felsefesiz ilim yaşayamaz, el işi mahiyetinde yardımcı bir bilgi olarak kalır. Özellikle tababet felsefesiz hiç olmaz." Filozof-hekim Rudolf Virchow [1821-1902] ise 1859'da yazdığı makalesinde

şu ifadelere yer vermiştir: “Biz metotlarımızı felsefesiz bulmadık. Her olay için yeni bir mantık keşfe çalışmadık. Eski, iyi tesis edilmiş, iyi düşünülmüş mantığı kabullendik.” (2016: 19) Bayat’ın kitabındaki tıp felsefesine ait en dikkat çekici tespit ise şudur; “Tıp, problemlerini felsefeyle değil, pozitif bilimlerin metotlarıyla halletmeye çalışır. Buna bilimsel tıbbın felsefesi veya tıbbın bilimsel felsefesi denebilir. Tıbbın bilim ve sanat yanında vazgeçilmez üçüncü ayağı olan ahlak (etik), felsefenin temel konularındandır. Dolayısıyla, tıbbın genel ahlak felsefesinden istifade etmesi çok tabiidir. Bu sebeple, felsefe tıpta tekrar yer almaya başlamıştır.” (2016: 21) Görüleceği üzere Bayat’a göre tıp felsefesi dediğimiz şey bilim felsefesi ile ahlak felsefenin konularını ilgilendiren meseleleri tıba uygulamaktan ibarettir. Aslında Bayat bir tıp felsefesinden ziyade tıp ve felsefe arasındaki ilişkinin imkânına gönderme yapmaktadır.

Bilimler sınıflandırması zaviyesinden tıbbın konumuna baktığımızda şöyle bir manzara ile karşılaşırız; Aristoteles, Kindî ve Fârâbî’nin bilim sınıflamalarında tıp yer almamaktadır. Hârezmî (ö. 387/997) *Mefâtîhu’l-ulûm*’da tıbbı; meteoroloji, zooloji, botanik, mineraloji ve kimya ile birlikte teorik felsefenin bir alt dalı olan fizik biliminin (el-ilmü’t-tabî’î) kapsamı içinde değerlendirmektedir. Ebû Sehl el-Mesîhî (ö. ykl. 401/1010) Felsefî ilimleri tikel (cüz’î), tümel (küllî) ve pratik (amelî) şeklinde üçe ayırarak, tikel ilimleri teorik (nazarî) ve uygulamalı (mihenî) şeklinde ikiye taksim etmekte ve tıbbı, mekanik ve tarımla birlikte uygulamalı tikel bir bilim olarak nitelemektedir. (Kaya, 2011b: 419)

İbn Sina meşhur eseri *el-Kânûn fi’Tıb*’ın hemen girişinde tıbbın felsefesine dair bir imada bulunur: “Tıpta pratik ve teorik iki kısım vardır, denir. Her bölümde pratik ve teorik sözüyle başka bir şey kastedilir, Hâlbuki biz burada bu konudaki farklı görüşleri açıklamak istemiyoruz. Ancak tıbbın bir kısmı pratiktir; bir kısmı teoriktir, denirse de, onların burada demek istedikleri şey, bu konuyla ilgilenen pek çok kişinin de kabul ettiği gibi, tıbbın birbirinden ayrı iki dala bölünebileceği anlamına gelmez. Hatta ondan başka bir şeyin kastedilmekte olduğunu bilmek gerekir. Tıbbın bir değil iki bölümü de bilimdir, ancak onlardan biri tıbbın *yönteminin* bilimi, diğeri ise onun nasıl tatbik edileceğinin bilimidir. Daha sonra onlardan birincisine bilim veya teori adı verilmiştir; diğeri ise pratik adını alır. Teoriden kastettiğimiz, uygulamasına temas etmeksizin, sadece *düşünceye yarar sağlayan öğretisi* kısmıdır.” (İbn Sina, 1995)

Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere tıp, salt pratik bir bilim olmanın ötesinde teorik yönü de olan bir bilimdir. Tıbbın teorik yönü hem onun yöntemiyle hem de onun düşünceye yarar sağlayan öğretileriyle ilgilidir. Buna göre tıbbi teorik ve pratik yönleriyle bir bütün olarak tasavvur etmek gerekir ve bu yönlerden birisini bilmemek aslında tıbbın bizatihi kendisini bilmemek anlamına gelir. İbn Sina'nın tıbbı dair bu yaklaşımının ayrıntıları özellikle şu iki makalede ayrıntıları ile ele alınır: Dimitri Gutas, (2010). "İbn Sînâ Devrinde Tıp Teorisi ve Bilimsel Metot", adlı makalesi ile Aristoteles'in tıbbı dair yaklaşımının İbn Sina tarafından felsefi bir perspektifle nasıl ele alındığını analiz ederken, Toksöz ise, "İbn Sînâ'ya Göre Tıp-Felsefe İlişkisi Bağlamında İnsanın Maddî Yapısı", (2013) adlı makalesinde İbn Sina tıbbında insanın maddi ve manevi yapısının nasıl birlikte değerlendirdiğini analiz eder.

M. Cüneyt Kaya, "Tabipler İçin Felsefe: İbn Hindû'nun Felsefe Tasavvuru ve Sözlüğü" (2011a) makalesi ile "Tabibin Felsefeye İhtiyacı Var mı? İbn Hindû'ya Göre Tıp-Felsefe İlişkisi" (2011b) makalesinde İbn Hindû ekseninde tıp-felsefe ilişkisinin imkânını araştırır. Kaya'ya göre İslam medeniyetinin klasik çağında felsefe bütün bilim dallarını içerse de tıbbın bu bilimlerdeki yeri ve onun, özellikle felsefenin teorik kısmı ile ilişkisi belirsizlikler içermektedir. Bununla birlikte İbn Hindû (ö. 423/1032) gibi istisna filozof-tabipler de çıkmış ve tüm felsefi ilimleri bir tabibin ihtiyacı açısından ele almış ve eserinin sonunda da tıp öğrencileri için temel mantık, felsefe ve tıp terimlerini içeren bir sözlük hazırlamıştır. (Kaya, 2011b: 417)

Peki, acaba İbn Sina'nın bahsettiği teorik yön doğrudan tıp felsefesi anlamına gelir mi? Bu sorunun cevabı için İbn Sina sonrasındaki duruma bakmak gerekir. Anlaşılan o ki İbn Sina'nın teorik (nazarî) tarafı dediği şey doğrudan tıp felsefesi olarak anlaşılmamıştır. Zira İbn Sina sonrasına baktığımızda tıp felsefesi, felsefenin klasik konuları arasında yer almadığı gibi felsefe literatüründe de doğrudan bahsedildiği yerler de yok gibi görünmektedir. Dr. Hayrullah Diker, *Felsefe-i Tıbb* adlı eserinde; "tıp dâhil tüm bilimlerin felsefeden köken aldığını, bununla birlikte, felsefenin tıptan beslenmekte olduğunu ve hatta Avrupa'da ortaya çıkan yeni felsefenin kurucularının da tıp bilimleri tahsil etmiş olduklarını, tıbbın -insanın en değerli saydığı sıhhatle meşgul olması münasebetiyle bilimlerin en şerefli ve kutsal olduğunu belirtmektedir. "Felsefe-i tıbbiye" ile "felsefe-i tıbb" arasında da bir ayırım yaparak, birincisinin tıp bilimleri üzerine kurulan felsefe mesleği olduğunu belirtmekte; hâlbuki ikincisini, tıp biliminin konusunu ve programını

usûl çerçevesinde belirleyen, bu görevi üstlenen her bilimin felsefesi gibi, aslen tıbbın kendisinde yer alan bir alt dal olarak nitelendirmektedir.” (Karacaoğlu, 2014:34) Eser, her ne kadar felsefe-i tıb adını taşıyor olsa da, esas olarak bir bilim felsefesi/metodolojisi giriş kitabı niteliğindedir. (Karacaoğlu, 2014:35)

Tıp felsefesine dair metinlerden birisi de René Leriche’in *Şirürjinin Felsefesi* (1960) olarak çevrilen eserinde bulunabilir. O söz konusu eserinde tıbbın felsefi yönüne dair can alıcı tespitlerde bulunur: “Ameliyatını yaptığımız insan sadece fizyolojik bir makine değildir. Onda, düşünme, korkma hassaları vardır, karşısında sempatinin ışığını görmezse zavallı vücudu titrer, onun için hiçbir şey, operatörü ile yapacağı rahatlık verici temasın, karşılıklı bakışların ve başarılı olacağına – hiç olmazsa görünürde- kesin bir kanaat bulunduğu için ameliyatının kabul edildiği hissini yerlerini tutamaz. Bunlar öyle ince noktalar ki feda edilemez. Etle yapıldığı kadar bir duygu yaratığı da olan insanın sıkıntılı zamanlarında anlayışa, yardıma da ihtiyacı vardır. Testlerle meşgul olan gayri şahsi bir organizasyonun mükemmelliği hakkındaki intibâın, şifa getirecek elin sıcak bir (pean) pensine temasından duyulacak emniyet ve huzuru bahşedeceğinden çok şüpheliyim. Bundan başka, benim rakamlara olan itimadım ne kadar büyük de olsa, bunların ancak kabaca edebildikleri hususlarını, inceliklerini, tecrübesi sayesinde bir anda kavrayan cerrahdaki sezgi hassasının her zaman için değer taşıdığına inanırım.” (Leriche, 1960: vii)

Mesela özellikle Türkçe felsefe tarihlerinde herhangi bir filozofun tıpla ilgili düşüncelerini bulmak mümkün değildir. Aynı şekilde Türkçede en kapsamlı iki felsefe sözlüğü olan Ahmet Cevizci’nin *Paradigma Felsefe Sözlüğü* ile *Sarp Erk Ulaş Felsefe Sözlüğü* adlı çalışmalarda “Tıp Felsefesi” maddesi yoktur. Bununla birlikte Ahmet Cevizci’nin editörlüğünde hazırlanan ve ancak alfabetik sırayla G harfine kadar olan maddeleri tamamlanan *Felsefe Ansiklopedisinde* “Tıp ve sağlıkla ilgili diğer meslekler” alt başlığında söz konusu disiplinlerin felsefe ile olan ilişkileri şu şekilde izah etmektedir; “Sağlık düşüncesi, özellikle zihinsel sağlık söz konusu olduğunda, normatif bir düşüncedir. İşte bu anlamda felsefenin, daha ziyade etiğin önem kazandığı söylenebilir: Aynı şekilde insan kişisini anlamaya yaptığı vurguyla zihin felsefesi de sağlık alanında öne çıkar. Öte yandan bilim felsefesi de, tıbbi araştırmanın tıbbi pratik ve uygulamayla birleşmesi konusunda kavrayışımızın artışına katkı yapar. Din felsefesi ise, pek çok hastayı ve bu arada hekimlerin yakın bir ilişki içinde oldukları insanları daha iyi anlama noktasında önem

kazanır. Estetik ve felsefe tarihi ise hekimin veya pratisyenlerin, başka kültürlerle mensup veya aykırı görüşleri benimsemiş hastaları ve meslektaşlarıyla paylaştığı ortak zemini genişletmeye katkı yapabilir. Tıp felsefesi ve tıp etiğini tartışmaya zaten gerek yoktur, çünkü onlar tıp ve sağlık bilimlerinin bir parçası haline gelmiştir. (Audi, 2009:173)

Bir konunun ya da sorunun ne zaman felsefi, ne zaman tıbbi bir alana ait olduğu sorusunun aslında kesin bir cevabı yoktur. Özellikle etnometodolojik yaklaşımlar, alanlar arasındaki kesin ayrımları tartışılır hale getirmiştir. “Sözelimi, bir hasta-doktor muayene ilişkisinde şu tür sorular sorulabilir:

- “Doktor ve hasta aralarındaki konuşmanın hangi kısımlarının ‘toplumsal’, hangi kısımlarının ‘tıbbi’ olduğunu nasıl anlar?
- Hasta, doktorun sorularını hangi yollar ve araçlarla anlar, gözetir ve tepki verir ve doktor hastanın cevaplarının ardında yatan yaşantıları/deneyimleri ve mantığı hangi araçlarla kavrar?
- Doktor hastanın rahatsızlığı konusunda nasıl karar verir ve teşhise yönelik sorgulamada bu mantık nasıl ifade edilir?
- Bu mantığın ne kadarı hastanın durumunu kavrar ve daha genelde, hasta, doktorun sorularını nasıl cevaplandıracağına nasıl karar verir?
- İki taraf da birbirlerinin güdülerini farklı anlarda ve farklı muayene ve tedavilerde nasıl kavrar?
- Taraflar zaman içinde farklı noktalarda muayene ve tedavi içinde 'nerede' olduklarını nasıl bilirler?
- Kısacası, doktor ve hasta birbirlerini ve konumlarını nasıl ‘anlar’ ve ‘birlikte anlar’? Bir araştırmacı olarak siz bu soruları nasıl cevaplandırır ve bu karşılaşmayı nasıl analiz edersiniz?” (Tatlıcan, 2008: 916)

Görüleceği üzere tıbbi ait sorular gibi görülen yukarıdaki sorular etnometodolojik yaklaşımla disiplinlerarası bir mesele haline gelebilmektedir. Mesele disiplinlerarası olunca meselenin çözümü için başvurulacak alan da disiplinlerarası olacaktır.

Tıp ve felsefe ilişkisini doğrudan tıp felsefesine dair metinlerde bulacağımız gibi, doğrudan tıp felsefesi ile ilişkili görülemeyen metinlerde de bulmak mümkündür. Mesela Friedrich Nietzsche 1878’de, *İnsanca, Pek İnsanca*’da hekimler için söylediği tıp ile felsefe

arasındaki ilişkiyi anlamamız bakımından önemlidir. “Bir hekimin zihinsel güçlerinin en yüksek noktasında olmasının sebebi, sadece en son ve yeni yöntemleri beceriyle uygulaması ya da teşhis koyan hekimlerin ünlü yöntemleriyle, belirtilerden yola çıkarak sebeplere kolayca ulaşması değildir artık. Buna ilaveten herkesle kolayca uyum sağlayabilecek ve gerekirse karşısındakinin yüreğini kolayca söküp alabilecek türden bir hitap yeteneğine, melankoliyi yok edecek kadar cana yakınlığa, bir diplomatın arabuluculuk yeteneğine, insan ruhunun sırlarını öğrenebilmek için bir polisin becerisine, ancak bu sırlara ihanet etmemek için de bir avukatın anlayış yeteneğine, özetle bütün profesyonel mesleklerin beceri ve haklarına gereksinimi vardır.” (2015: 176)

Serhat Soyşekerci, *Beden Sanatı Rembrandt ve Anatomi Dersleri* adlı kitabı tıp felsefesi bağlamında zikredilmesi gereken önemli kitaplardan biridir. Her ne kadar doğrudan tıp felsefesi metni olarak değerlendirilemese de tıp felsefesine yönelik ciddi içerimlere sahip bir metindir. Soyşekerci kitabında özelde modernite sayesinde iktidarını inşa eden tıbbın yükselişine ve aynı zamanda sağlık sektörü içinde tekelleşen ilk meslek olan tıbbın sanatsal portrelerine; genel de ise “yeni bilgi”nin, ancak bilginin “şimdi”deki güncel önermelerinde kuşku duyan ve özgürlüğü arayan insan zihninin ürünü olduğu önermesine yoğunlaşmıştır. (2015: 11) Soyşekerci’ye göre on altıncı yüzyıldan önce Batı’da insan kavramı, Aristo’nun beden ve ruhu ayrılmaz parçalar olarak gördüğü Galenik tıbbî metinlere dayalı bütünsel beden sağlığı görüşünü içeriyordu. Batının düşünce sistemine dayalı soyağacında modern tıp, önce Vesalius’un anatomide, ardından Descartes’ın zihin-beden ikiliğinde bedeni fiziksel açıdan anlayabilme olasılığını bekledi. Descartes, derin düşüncelere daldığı monologlarında bedeni makina olarak görmese bile, mekanizmalara yöneldiğinde insan bedeni artık makina gibi çalışmaya muktedirdi. Descartes ve Rembrandt’ın Amsterdam’da kesişen hayatları, felsefe ve sanatın da biraraya gelmesidir. Herkes Rembrandt’ın Hollandalı portre sanatçısı olduğunu, büyük çoğunluk resimlerinde ışığı ve gölgeyi ustaca kullandığını, ama çok az kişi onun tıbbî yöntemeye dayalı öğreticilik doğasını kavramıştır. Rembrandt’ın ışık ve gölge diyalektiği, zihin-beden ikiliğinde, anlatıma konu olması açısından, Descartes ile ortak olan hikâyesinin yazgısıdır. Onun anatomi dersleri, sadece anlamın güzelliğini vermez, modern tıbbın kökenlerini betimleyerek, Batının bir yöntem olarak çizgisel tarih perspektifinde ilerlemesine de katkıda bulunur. Soyşekerci kitabında hastalıklara ilişkin bulguları, doktorların gösterdiğinden ve neyi gösteriyorsa onu söylemesinden çok, bu işe sanatçıların öncülük

ettiğini iddia eder. Ne var ki çoğu kez, insani bilgiye dayalı düşünce, kendi zamanımızın diğer zamanlardan daha çok “bilgi”yi içerdiğini söyleyen bir hatadan ibarettir. Bu, bilimde belki doğru olabilir, ama sanatta asla! O halde sanat, önceden olacakları her zaman sezinler, bilim ise sanatın sezdiğini zamanla kuramsallaştırır. (Soyşekerci, 2015: 402-407)

Mehmet Önal, “İslam Hikmet Anlayışına Dayalı Bir Tıp Felsefesi Önerisi” (2007) adlı makalesinde tıp biliminin on dokuzuncu yüzyılda pozitivist yönelimlerin etkisiyle bilimsel felsefeyi bir rehber olarak gördüğünü, gerçekte ise bilimsel felsefenin tıp için bir rehber olmasının mümkün olmadığını iddia eder. Zira tıp, bir insanın his, düşünme, tercihte bulunma ve bir toplum içinde eyleme gibi hayatın bütün yönlerini kapsayan bütüncül (holistik) bir karaktere sahiptir. O halde tıp felsefesinin rehberi, bilimi ve felsefeyi de içine alan insanlığın evrensel felsefesi diyebileceğimiz hikmet anlayışı olmalıdır. Söz konusu hikmet anlayışının en güçlü geleneği de İslam düşünce tarihinde yaşanmıştır. (Önal, 2007: 145-154)

Şahin Efil, *Din-Sağlık İlişkisinin İmkânı Sorunu Din Felsefesine Mütevazı Bir Katkı* (2016a) adlı kitabı ile “Düşünce Tarihinde ve Modern Tıpta Ölümsüzlük Arayışı ve Eleştirisi” (2016b) adlı makalesinde tıp felsefesini ilgilendiren bazı konuları felsefi bir yaklaşımla analiz etmiştir. Zira din-sağlık ilişkisi din felsefesinin konusu olduğu kadar tıp felsefesinin de konusu olabilir. Her ne kadar tıp felsefesine dair metinlerde sağlığın dinle ilişkisine dair doğrudan analizlere veya göndermelere rastlanmasa da sağlığın gerçekte ne olduğu, sağlığın korunmasında teolojik öğretilerin etkisi, sağlığın ve sağlıklı olmanın tanrısal yönlerinin olup olmadığı tartışması tıp felsefesinin sağlıklı ilgili soruşturmalarına önemli katkılarda bulunabilir.

Saydam ve Hakan’ın, *Hekimin Filozof Hali* (2018c) adıyla çeşitli yazıları topladıkları ve kendilerinin önemli katkıda buldukları kitap tıp felsefesine dair dikkate değer içerimlere sahip bir çalışma olmakla birlikte sistematik anlamda tıp felsefesinin ne olduğuna dair doğrudan bir şey söylemez. Daha çok felsefi yaklaşımın tıbbı ve hekimlere olası katkılarından bahsederler.

Saydam’ın (2018b) “Tıbbın Felsefe ile İmtihani”, adlı yazısı Düccane Cündioğlu’nun “Zavallı Tıp Bir Felsefesi Bile Yok” adlı köşe yazısından hareketle tıbbın bir felsefesinin

olmadığı düşüncesini sorgular. Saydam'a göre tıbbın hem felsefesi hem de felsefecileri vardır. Bu felsefeciler hayat nedir, insan nedir, sağlık nedir, eksiklik/bozukluk nedir, ölüm nedir, hekim kimdir, ne yapabilir, ne yapamaz? gibi sorular etrafında önemli düşünceler ortaya koyarlar. (s. 10) Ancak Saydam, felsefenin aslında bir imkânsız çağırıldığını zira hiç bir yerden bakmamak gibi bir iddiası olduğunu ifade ederek bir bakıma kendisi ile çelişiyor. Zira felsefe bir imkânsızın peşinde ise hatta yine kendisinin iddia ettiği gibi felsefenin önemli bir kısmı kapalı ve yalancı felsefeden ibaret ise o zaman tıp felsefesi yapmak hem imkânsız hem de gereksiz bir faaliyet olacaktır. O halde hekimin filozof halini tahayyül etmenin hiçbir anlamı olmayacaktır.

Saydam'ın "Hekimin Filozof Hali", adlı bir başka yazısı ise tıp felsefesinin; "tıbbın sorduğu sorular hakkında sorular sormak" olduğunun altını çizerek sorular? Mesela "Yaşam nedir, insan nedir, hastalık/sakatlık nerede başlar, ölümsüzlük mümkün müdür/amaç mıdır, doğa dost mudur düşman mıdır, genel/mutlak bir sağlık tanımı var mıdır, sağlık izafi bir kavram mıdır, toplum ve kültür mü sağlığı tanımlar, buna hakkı var mıdır, normal sağlıklı mıdır, total sağlık tıbbi bir hedef midir, sağlık/hekimlik tercihlerinin hiyerarşisi nasıl kurulur, ne neye/kim kime feda edilebilir, nedensellik ne demektir, mana maddeye tesir eder mi?" (Saydam, 2018a:17) Kızıltan ve Brömer'in (2018) "Tıp Felsefesinin Geçmişi, Bugünü ve Geleceği" adlı yazısında ise tıp ile felsefenin tarihsel süreçte hep içi içe olduğunu ama zamanla önce *ayrışmaya*, sonra *yabancılaşmaya*, şimdilerde ise *yakınlaşmaya* evrildiğinden bahseder. Bu yakınlaşmanın bir sonucu olarak tıp felsefesinin uygulamalı felsefenin bir alt kolu olarak felsefede olduğu kadar tıp dünyasında da gerekliliğini ispat etmiş özerk bir disipline dönüşmüş olduğunu tıp felsefesine dair çalışmaların Kuzey Amerika ve İsrail gibi ülkelerde ve Avrupa'da yoğunlaştığı tespitinde bulunur. (s. 22) Tıbbi pratiğin en sıradan gündelik uğraşlarının bile birçok felsefi sorunsal ürettiğini özellikle şu sorular bağlamında dile getirir;

- "Sağlık ve hastalık aslında nedir?
- Tıpta "nedensellik" ten kastedilen nedir?
- Beden ve zihin arasında nasıl bir ilişki vardır?
- Ölümlülük ve yaşlanma hastalık mıdır, tedavi edilebilir mi?
- Salt psikiyatrik medikasyon sayesinde insanı ruhen sağlıklı ve mutlu yapmak mümkün olabilir mi?

- Ötenazi ve ölüm bir hak olabilir mi? Yoksa her ne pahasına olursa olsun yaşamak ve yaşatmak mı esastır?
- Kürtaj kararında belirleyici olan fetüsün yaşam hakkı mı yoksa annenin kendi bedeni üzerinde tasarruf hakkı mıdır?
- Placebo etik bir uygulama mıdır?
- Orhan nakli bekleyen hastalar arasında sıralama nasıl düzenlenmelidir?" (s. 25)

Saffet Murat Tura, (2018) "Tıp Niçin Felsefeye Gereksinim Duyar", adlı yazısında tıbbın felsefeye olan gereksinimini ölüm üzerinden temellendirir. "Ölümlle, hiçlikle bir mücadele olan mesleğimiz, bizi her an varlık ve hiçlik sorusuyla karşı karşıya getirdiği için tıp felsefeye ihtiyaç duyar. (...) ölümlle, zamanlılıkla, nihilizmle, anlamsızlıkla köklü bir mücadele olan tıp, felsefenin bir uç karakolu olabilir yalnızca" (36-37) Tura, özellikle Camus, Sartre ve Heidegger'in ölümlle ilgili soruşturmalarından hareketle tıbbın felsefeye olan ilişkisini ölümlle anlamlandırmaya çalışır.

Gürgan, (2018) "Modern Söylemden Postmodern Söyleme Bir Tıp Felsefesinin İmkânı", adlı yazısında güncel tıba ilişkin kısıtlı çevrelerde yürütülen tartışmalarda modernist ve postmodernist olarak nitelenen görüşleri savunanların öne sürdüğü argümanların tıp felsefesi açısından önyargısız bir biçimde ele alınarak değerlendirilebileceği bir zemin aramaktadır. Tıp felsefesinin bu zemini inşa edebilmesi için son yıllarda kanıta dayalı tıp tartışmalarına bakmak gerekmektedir. Kanıta dayalı tıp, hasta ve hastalığa tanı koyma, tedavi etme süreçlerinde sorgulayıcı aydın rolünde olmalarına yönelik bir çağrıdır. Kanıta dayalı tıp görüşünü gündeme getirenlere göre, giderek hızlanan bilimsel bilgi ve teknoloji üretimine bağlı olarak, eski bilgi ve teknolojiler büyük oranda geçerliliklerini kaybetmekte, güncel ve geçerli bilgiye olan ihtiyaç her geçen gün artmaktadır. İşte bu güncel ve geçerli bilgiye ulaşma yolunda gösterilen çabalar teori ile pratik arasındaki uçurumu daha da arttırarak hekimlerin mesleki deneyimlerinin yerine mesleki bilgileri önplana çıkarmıştır. Bunun sonucunda postmodern tıp paradigması salt teorik, epistemik ve teknik düzeyde kalan kanıta dayalı tıp anlayışını sıkı bir eleştiriye tabi tutmuştur. Bu eleştirinin merkezinde ise hiç şüphesiz Descartes vardır. Descartes özneyi ayrıcalıklı bir konuma oturtturarak nesne, doğa ve dünyayı öznenin tasarımlarına bağlı bir konuma yerleştirmişti. Kant, Descartes'in özne merkezli anlayışını transandantal bir felsefenin imkânı dâhilinde öznelliğe evrilmesini sağladı.

Bu anlamda *Hekimin Filozof Hali* adlı kitapta yer alan Çelik'e ait (2018) "Bir Cerrahın Filozof Halleri: Tanrı Hekimden Standart Hekime", adlı yazı hekimliğin standart ve önceden kurgulanmış bir iş olmadığını, bilgi beceriler bütününden oluşan bir sanat olduğunu vurgulanır. (Çelik, 2018: 131-138) Çelik analizlerini cerrah kavramının etimolojisiyle şöyle sürdürür: "Latince "cerrah", "chirurgus" olarak bilinir. Köken "chir" eski Yunancadaki "kheir(el)", "urgus" ise "ergon(iş)"dan geliyor. Yani "chirurgus" el-işi-gören, yaptığını elleriyle gerçekleştiren kişi anlamındadır." . (Çelik, 2018: 134)

Doktora ya da yüksek lisans seviyesinde herhangi bir çalışma var mı diye baktığımızda üzümlere belirtelim ki doğrudan tıp felsefesine dair şu ana kadar Türkiye'de herhangi bir lisansüstü çalışma yapılmamıştır. Mesela YÖK'ün tez tarama sayfasına "Tıp Felsefesi" yazıp arama yaptığımızda karşımıza herhangi bir tez çıkmamaktadır. Tıpla ilgili teorik çalışmaların hemen hepsi ya tıp tarihi ile ilgilidir ya da tıp etiği ile ilgilidir. Bununla birlikte tıp felsefesini ilgilendiren konu ve sorunlara ait sınırlı sayıda da olsa bazı çalışmalara rastlanmaktadır. Mesela İbrahim Biri'nin hazırladığı doktora tezi *Modern Batı Tıbbının Epistemolojik Dayanakları Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme* (2009) başlığını taşımaktadır. Görüleceği üzere tez Modern Batı tıbbının epistemolojik kaynaklarını soruşturması anlamında tıp felsefesinin önemli bir yönünü açığa çıkarmaktadır. Bununla birlikte tez başlığından ve içeriğinden anladığımızı göre konu salt felsefi açıdan değil sosyolojik bakımdan analiz edilmektedir.

Tıp Felsefesi Yapabilmenin İmkânı

Batı literatüründe tıp felsefesi hakkında yazılmış ilk kitaplardan birisi, 1844 yılında yayımlanmış olan Elisha Bartlett'in *Essay on the Philosophy of Medical Science* adlı kitabıdır. Ancak yirminci yüzyılın başlarında bir takım felsefeci ve fizikçiler, tıp felsefesinin, felsefenin mi yoksa tıbbın mı konusu olduğu konusunda yoğun bir tartışma yaptılar. Bu tartışmanın gölgesinde ilerleyen yıllarda tıp felsefesi hakkında pek çok profesyonel ve ihtisaslaşmış dergiler, seri kitaplar, panel ve sempozyumlar düzenlenmiştir. Bu faaliyetlerde tıp felsefesi başlığı altında metafizik, epistemolojik ve etik problemler ele alınmıştır. Metafizik başlığı altında indirgemecilik ve bütüncülük, realizm ve anti realizm, nedensellik, hastalık ve sağlık kavramları ele alınmıştır. Epistemoloji başlığı altında ise, rasyonalizm ve empirizm, tıbbi düşünme biçimleri, açıklama teorisi, teşhis koyma ve terapatik bilgi konuları ele alınmıştır. Etik başlığında ise

ağırlıklı olarak hasta-doktor ilişkisi, prensipcilik gibi konular tartışılmıştır. Ancak son yıllarda Batı literatüründeki tıp felsefesi çalışmaları hakkında gerçekten bir tıp felsefesinin var olup olmadığı hakkında mevcut literatürü de ciddi bir biçimde eleştiren çok sayıda ilginç kitap ve makaleler kaleme alınmıştır.

Mesela William Stempsey, “The Philosophy of Medicine: Development of a Discipline” (2004) makalesi ile “Philosophy of Medicine Is What Philosophers of Medicine Do”, (2008) adlı makalesi ile doğrudan tıp felsefesinin mahiyetine dair ciddi soruşturmalarda bulunur. Stempsey’e göre tıp felsefesinin kesin ve tam bir tanımı yoktur zira ne felsefenin ne de tıbbın kesin bir tanımı yoktur. (2008: 382) Stempsey, bu iddiasını literatürün mevcut durumunu analiz ederek desteklemeye çalışır. Onun tespitlerine göre tıp felsefesi ile ilgili 1997 ile 2006 yılları arasında yayımlanmış olan 625 makalenin yaklaşık $\frac{3}{4}$ ’de üçü aslında tıp felsefesi ile ilgili değil etikle ilgilidir. Aynı şekilde tıp felsefesi adını taşıyan 36 kitabın %60’nın konusu genel olarak tıp felsefesi değil özel olarak tıp etiği hakkındadır. Söz konusu manzaradan anlaşılacağı üzere tıp felsefesi disiplininin ana belirleyicisi felsefe değil etikdir. (2008: 379) Stempsey tıp felsefesi yapabilmenin imkânsız olduğuna dair Arthur Caplan’ın (1992) “Does The Philosophy of Medicine Exist?” adlı makalesindeki tezlerine karşı Edmund Pellegrino’nun “What the philosophy of medicine is”, adlı makalesindeki tıp felsefesi yapma modellerini ele alır. Ama ondan önce Caplan’ın söz konusu makaledeki tezlerinin ne olduğuna bakmak gerekir. Caplan da tıp felsefesi adı altında aslında tıba ve sağlığa yönelik ahlaki ve hukukî konu ve tartışmaların yer aldığını belirtir. 1980 ile 1991 yılları arasında yayımlanan 60 lisansüstü tezin, 1600 makalenin ve ayrıca adı tıp felsefesi veya tıp ve felsefe olan en az 6 derginin varlığına rağmen gerçekte ortada tıp felsefesi diye bir şeyin olmadığını iddia eder. Tıp felsefesi olarak ifade edilenlerin biraz daha geniş bir perspektiften bakıldığında aslında tıbbî etik, biyoetik, sağlık politikaları, tıbbî estetik olduğunu ifade eder. Bu alanların da felsefeden büsbütün ayrı olmadığını ifade eden Caplan’a göre sorunun temelinde aslında başka bir şey yatıyor; felsefe ve tıp yapılıyor, tıptaki felsefe örnekleri sergileniyor ama ortada tıp felsefesi dediğimiz şey yok. Hatta biraz daha ileri gidilerek söz konusu çalışmalarda tıp felsefesi olarak anlatılan şeyin tıbbın epistemolojik, metafiziksel ve metodolojik boyutları olduğunu bu alanların da aslında tıp felsefesine değil bilim felsefesine ait olduğunu iddia ediyor. Kısaca tıp felsefesi iddiasını taşıyan çalışmalar ya etik hakkındadır ya da bilim felsefesi ile ilgilidir. (Caplan, 1992: 69) Caplan tıp felsefesinin içinin bu kadar belirsiz

olduğu bir yerde bir yerden sonra tıp tarihi ve sağlık sosyolojisi gibi alanların da bu alanın içine girebileceğini ve tıp felsefesinin nerede başlayıp nerede bittiği sorusunun artık cevaplanamayacağından söz ediyor. (1992: 70) Sonuç olarak Caplan tıp felsefesi yapabilmenin imkânsız olduğunu iddia etmediğini ama var olan çalışmaların mahiyetine baktığımızda henüz bir tıp felsefesinin varlığından söz edemeyeceğimizi iddia ediyor. (1992: 74)

Pallegrino ise “What the philosophy of medicine is”, (1998) adlı makalesinde tıp felsefesi yapabilmenin üzerinde uzlaşma sağlanmış tek bir yolunun olmadığını belki tıp felsefesi yapabilmenin modellerinden söz edilebileceğini belirtir.

Pallegrino’ya göre tıp felsefesinde dört farklı model vardır.

- Tıp ile felsefe arasındaki bir diyalog olarak tıp felsefesi
- Felsefe disiplinlerinin tıptaki yansımaları ve tıba uygulanması olarak tıp felsefesi
- Klinik bilgeliğin hekimlerdeki yansıması olarak tıp felsefesi
- İnsanın sağlık, hastalık, rahatsızlık, ölüm ve sağlıklı yaşam arzusu gibi meseleleri ele alan bir disiplin olarak tıp felsefesi. (Pellegrino, 1998: 324-325)²

Pellegrino’ya göre varoluşsalcılık ve fenomenoloji, tıbbın felsefi bağlamda ele alınmasında ve yorumlanmasında dikkate değer bir role sahip olabilir. Ayrıca hasta-hekim karşılaşmasını merkeze alarak, erdemler etiğini önerir ve fenomenolojik perspektifin önemine dikkat çeker. Tıp felsefesinin kalkış noktası olarak hasta-hekim ilişkisini görür. Ayrıca klinik *phronesis* (pratik bilgelik) dayalı seçimlerin ve kararların önemine dikkat çeker. (Pellegrino, 1998: 315-336)

Fuat Aziz Göksel de, Kant’ın *Prolegomena*’sından mülhem *Olası Bir Tıp Felsefesine Önsöz* başlıklı yazısında yaptığı tespit tıp felsefesini hangi bağlamda düşüneceğimize dair bizlere önemli ipuçları vermektedir: “Tıp [ise], her zaman kendini dayatmış olan bu 'temel sorular'a, tarihinin hayli uzun süren bir aşamasında, felsefe ile içli dışlı olarak, hatta

² Pellegrino’nun doğrudan tıp felsefesi ile ilgili çalışmaları şunlardır; “Philosophy of Medicine: Problematic and Potential”, (1976) “Philosophy of Medicine: Towards a Definition”, (1986) “Philosophy of medicine: Should it be Teleologically or Socially constructed”, (2001)

onunla bütünleşerek yanıt aramıştır. Bugünün tıbbi ise, bu kapsamlı soruların yanıtlarını, spekülatif felsefe sistemlerinin ürettiği çıkarım zincirlerine yaslanarak değil, kendisini sürekli olarak beslemeye devam eden ve kendi uğraş alanının teknik sorunlarını çözmeye yönelik araştırmalarında da tıbbı sağlam bir örnek oluşturan ‘pozitif bilimler’in metodolojisini benimseyerek aramaktadır.” (Göksel,)

Tıp Felsefesi Nedir? Bir Tanımlama ve Çerçeve Denemesi

Tıp felsefesinin ne olduğuna dair literatür çalışmasına dayalı olarak yaptığımız soruşturmada sonra şimdi doğrudan tıp felsefesi nedir soruna bir cevap vermeye çalışabiliriz. Burada tıp felsefesinin ne olduğuna dair üç düzeyde bir temellendirmede bulunacağız: Kavram, konu ve soru[n].

Tıp felsefesinin kavramsal çerçevesi; insan, hayat, yaşam, beden, sağlık, hasta, hastalık, rahatsızlık, ölüm gibi kavramların tıbbi tanım ve tasvirlerinin dayandığı felsefi zemini keşif ve inşa etmektir.

Tıp felsefesinin konusu; tıbbın dayandığı metodolojik, kavramsal sorun alanlarını, ontolojik, metafizik, epistemolojik ve etik düzlem başta olmak üzere diğer felsefi disiplinler zaviyesinden tahlil ve tenkit etmektir.

Tıp felsefesinin soru[n]ları;

- Hekimler nasıl düşünürler?
- Tıbbi akıl yürütmenin mantığı nedir?
- Sağlık ve hastalık aslında nedir?
- Tıpta “nedensellik”ten kastedilen nedir?
- Beden ve zihin arasında nasıl bir ilişki vardır?
- Ölümlülük ve yaşlanma hastalık mıdır, tedavi edilebilir mi?
- Salt psikiyatrik medikasyon sayesinde insanı ruhen sağlıklı ve mutlu yapmak mümkün olabilir mi?
- Ötenazi ve ölüm bir hak olabilir mi?
- Her ne pahasına olursa olsun yaşamak ve yaşatmak mı esastır?
- Kürtaj kararında belirleyici olan fetüsün yaşam hakkı mı yoksa annenin kendi bedeni üzerinde tasarruf hakkı mıdır?

- Placebo etik bir uygulama mıdır?
- Organ nakli bekleyen hastalar arasında sıralama nasıl düzenlenmelidir?”
- Hastalık ve rahatsızlık arasında ne tür farklar vardır?
- Tıp salt gözlemden mi hareket eder, yoksa tıbbi gözlem ve deneylerin kendisi de teori yüklü müdür?
- Tıbbi bilgi ampirik bir bilgi midir yoksa rasyonalist bir bilgi midir?
- Tıbbi bilgi de tündengelim ve tümevarımın rolü nedir?
- Tıbbi bilgi bir şeyin “ne” (what know) olduğunun mu bilgisidir yoksa “nasıl” (how know) olduğunun mu bilgisidir?
- Teşhis ve tedavi bilgisinin kaynakları nelerdir?
- Bir hastalığın belirtilerini anlamak ve onu sınıflandırmak nasıl gerçekleşir?
- Bir ilacın ya da bir tedavinin nasıl uygulanacağını ve bu uygulamanın nasıl haklılaştırılacağını temellendirilmesi nasıl gerçekleşir?

Sonuç

Tıp felsefesinin imkânına dair buraya kadar yaptığımız soruşturmada temelde bir tıp felsefesinin olup olmadığını anlamaya çalıştık. Görüleceği üzere tematik felsefe yapma biçiminin bir sonucu olarak karşımıza çıkan tıp felsefesi adı altında özellikle son yüzyıldır bilhassa Batı literatüründe mebzul miktarda çalışma ile karşılaştık. Bununla birlikte son 20 yılda yapılan tartışmalardan da anladığımızı göre adına tıp felsefesi diyebileceğimiz sınırları ve kapsamı önceden net bir biçimde belirlenmiş, problemleri belli üzerinde uzlaşa sağlanmış bir tıp felsefesinden henüz söz etmemizin mümkün olmadığını fark ettik. Bunun en önemli sebebi kanaatimizce tıp felsefesinin doğrudan felsefi bir soruşturmadan ziyade modern tıp paradigmasının epistemolojik ve etik temellerine yönelik ciddi bir muhasebenin ve muhalefetin aracı olarak görülmesidir. Aslında bugün tıp dediğimiz şeyin de salt sağlıkla ilgili bir bilim olmaktan öte ekonomik ve politik bir anlama ve hüviyete büründüğü de aşikârdır. Tam da burada doğal olarak şu da sorulabilir; felsefi faaliyet özünde nesnel ve tarafsız bir araştırma ve anlama alanı mıdır? Felsefi perspektif her türden öznellikten arınmış, hayatın kötü gidişine yönelik bir itiraz ve isyan etmeyen, soğuk olguların soyut kavrayışından mı ibarettir? Zannımızca felsefi düşünüş ideolojik kamplaşma ve ayrışmanın malzemesi olmamakla birlikte hayatın ve insanların ahlaktan

ve erdemden uzaklaşmış tutum ve davranışlarına karşı bir itiraz olarak da tezahür veecessüm edebilir. Mesele bu bağlamda Foucault'un modern batı tıbbının düzenleyici ve denetleyici yaklaşımını analiz ettiği biyopolitika merkezli yaklaşımları, Heidegger'in teknoloji merkezli bilimin, güce/iktidara olduğuna yönelik tespitleri bilhassa önemlidir. Bugün tıp felsefesinin, modern düşünceye dayalı tıp zihniyetine ve onun karşımıza çıkardığı acımasız uygulamalarına karşı muhalif bir duruş olarak anlaşılması da bunun en iyi göstergesidir. Ancak tıp felsefesi yapma düzeyinin muhasebe ve muhalefet düzeyinden çıkarak doğrudan tıp felsefesinin ana meselelerine yönelik derinlikli ve kapsamlı çalışmalar haline gelmesi de elzem görünmektedir. Aksi takdirde tıp felsefesi yapmanın motivasyonlarından söz edebilmekle birlikte tıp felsefesinin gerçekte ne olduğu konusunda sessizliğimizi korumaya devam edeceğiz. Zira bugüne kadar ki geldiği düzey itibariyle tıp felsefesi çalışmaları tenkide açık ve tekemmüle muhtaç bir görüntü arz etmektedir. Bununla birlikte bilim ile düşünce arasındaki uçurumları kapabilecek köprüler inşa etmenin, hatta mevcut ayırımları bile ortadan kaldırmaya çalışmanın gelecekte daha da artacak çarpıklık ve olumsuzlukların engellenmesi yolunda iyi bir adım olacağını iddia edebiliriz. Böylesi çabalar sayesinde yapıp eylediklerimiz üzerine düşünmenin ve düşündüklerimizi yapıp eylemeye bilmenin imkanı da doğmuş olacaktır.

Tıp felsefesi ne tabiilerin tekeline ve inisiyatife bırakılabilecek kadar bilimsel/teknolojik bir meseledir, ne de günümüz filozofların çabalarına indirgenebilecek kadar pratikten bağımsız bir alandır. Bilakis tabiilerin ve filozofların uzun zamandır unuttukları bir birlikteliği ve senteze yönelik bir arayışın adı olabilir. Bu arayışı, bilimin hükümranlığında süren teknoloji çağının gelecekteki zaferi yerine, insanoğlunun hem ruhen hem de bedenen ulaşabileceği bir iyi halinin hayata ve insana yansıyan derinliğin hikmeti olarak düşünmek gerekir.

KAYNAKÇA

- Ariés P. (1991). *Batılının Ölüm Karşısındaki Tavırları*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: Gece Yay.
- Audi, R. (2009). "Felsefenin Özerkliği", Çev. Ahmet Cevizci, *Felsefe Ansiklopedisi*, Ed. Ahmet Cevizci, Cilt: 6, İstanbul: EBabil Yay.
- Baugh, Bruce (2000). "Death and Temporality in Deleuze and Derrida", *Angelaki - Journal of the Theoretical Humanities*, vol. 5, no. 2 (August), s. 73-83.
- Bayat, A. H. (2016). *Tıp Tarihi*, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yay.
- Biri, İbrahim (2009). *Modern Batı Tıbbının Epistemolojik Dayanakları Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.
- Birnbaum, D. & Sven-Olov W. (2012). "Felsefeyi Mekânsal Olarak Düşünmek Lyotard'ın Cisimsizler Sergisi ve Serginin Felsefesi", *Farklı Dünyaları Düşünmek*, Haz. J. Backstein, D. Birnbaum, S.O. Wallenstein, İstanbul: Metis Yay. s. 138-162.
- Black, D.A.K. (1968) *The Logic of Medicine*. Edinburgh: Oliver & Boyd.
- Bourdieu, P. (2016). *Akademik Aklın Eleştirisi Pascalca Düşünme Çabaları*, Çev. P. B. Yalın, İstanbul: Metis Yay.
- Caplan AL, Engelhardt HT, Jr, McCartney JJ, (1981). eds. *Concepts of Health and Disease*. Reading, MA: Benjamin Cummings.
- Caplan, L. A. (1990). "Can Philosophy cure what ails the medical model?", Berg RL, Cassells J, eds. *Promoting Health and Preventing Disability*. Washington: National Academy of Sciences Press, pp. 291-310.
- Caplan, L. A. (1992). "Does The Philosophy of Medicine Exist?", *Theoretical Medicine*, 13, pp. 67-77.
- Capra, F. (1992). *Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası*, Çev. M. Armağan, İstanbul: İnsan Yay.
- Cevizci, A. (2007). "Dagognet, François", *Felsefe Ansiklopedisi*, Ed. Ahmet Cevizci, Cilt: 4, İstanbul: EBabil Yay.
- Culver CM, Gert B. (1982). "Philosophy in Medicine: Conceptual and Ethical Issues", *Medicine and Psychiatry*. New York: Oxford University Press.
- Curtin, J. C. (1976). "Death and Presence: Martin Heidegger", *Philosophy Today*, Winter, 20/4, pp. 262-266.
- Çelik F. (2012). "Tıbbın ve Cerrahinin Felsefesi", *Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Dergisi*, Sayı: 21, ss. 94-98.
- Çelik, F. (2018). "Bir Cerrahin Filozof Halleri: Tanrı Hekimden Standart Hekime", *Hekimin Filozof Hali*, İstanbul: İthaki Yay.
- Çetinkaya, B. A. (2012). "İslam Tıp Felsefesi/Teorisi – Doğu'nun Özgün Sanatı İslam Tıbbı", *Doğu Batı*, 15 (60), ss. 209-233.
- Dardot P. & Laval C. (2012). *Dünyanın Yeni Aklı*, Çev. Işık Ergüden, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay, İstanbul.
- Deren, S. (2000). "Angst ve Ölümlülük", *Doğu Batı*, 6, s. 101-115.
- Edwards, P. (1975) "Heidegger and Death as Possibility", *Mind (New Series)*, vol. 84, no. 336 (October), pp. 548-566.
- Efil, Ş. (2016). "Düşünce Tarihinde ve Modern Tıpta Ölümsüzlük Arayışı ve Eleştirisi", *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, Volume 6 Issue 1 June, ss. 265-286.
- Efil, Ş. (2016). *Din-Sağlık İlişkisinin İmkânı Sorunu Din Felsefesine Mütevazı Bir Katkı*, Emin Yay. Bursa.
- Engelhardt HT, Jr, Erde EL. (1980). "Philosophy of Medicine", In: Durbin PT, ed. *A Guide to the Culture of Science, Technology, and Medicine*. New York: Free Press, pp. 364-461.

- Engelhardt, H.T., Jr. (1977). "Is There a Philosophy of Medicine?" *PSA* 1976 2:94-108.
- Engelhardt, H.T., Jr. (1986a) "From Philosophy and Medicine to Philosophy of Medicine", *Journal of Medicine and Philosophy*, 11: pp. 3-8.
- Engelhart, H. T. & Wildes, K. WM. (2004). "Medicine, Philosophy of", *Encyclopedia of Bioethics*, Ed. Post, S. G. Volume: 3, New York, Macmillian, pp. 1738-1742.
- Ersoy, T. (1996). *Tıp Tarih Metafor*, Ankara: Öteki Yay.
- Evans, M. – Pekka L. – Raimo P. (Haz.) *Philosophy for Medicine Applications in Clinical Context*, Oxford: Radcliffe Medical Press.
- Evans, M. (2002). "Medicine, Philosophy and The Medical Humanities", *British Journal of General Practice*, 52: 447-449.
- Foucault, M. (2002). *Kliniğin Doğuşu Tıbbi Algının Arkeolojisi*, Çev. Şule Unsaldı, İstanbul: Epos Yay.
- Foucault, M. (2004). "The Crisis of Medicine or the Crisis of Antimedicine", trans. E. C. Knowlton, W. J. King & C. O'Farrell, *Foucault Studies*, vol:1, ss. 5-19.
- Fulford KWM. (1991). "The Potential of Medicine as a Resource for Philosophy", *Theor Med*, 12, pp. 81-5.
- Gadamer, H. G. (1996). *The Enigma of Health: The Art of Healing in a Scientific Age*, trans. J. Gaiger & N. Walker, Cambridge: Polity Press
- Ghiselin MT. (1997). *Metaphysics and the Origin of Species*. State University of New York Press. Albany.
- Göksel, F. A. (1998). "Olası bir Tıp Felsefesine Önsöz" *Tıbbi Etik*, Ekim.
- Göntöre, S. Ö. (2005). *Tıp ve Felsefe*, İstanbul: Nobel Kitapevi.
- Gutas, D. (2010). "İbn Sînâ Devrinde Tıp Teorisi ve Bilimsel Metot", Çev. M. Cüneyt Kaya, *İbn Sînâ'nın Mirası*, İstanbul: Klasik Yay. ss. 229-245.
- Gürkan, M. (2018). "Modern Söylemden Postmodern Söyleme Bir Tıp Felsefesinin İmkânı", *Hekimin Filozof Hali*, İstanbul: İthaki Yay.
- Güven, K. (2000). *Kişilik Hakları ve Ötenazi*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
- Habermas, J. (2003). *İnsan Doğasının Geleceği*, Çev. K. H. Ökten, İstanbul: Everest Yayınları.
- Hatun, Ş. (2012). *İnsancıl Bir Tıp İçin*, İletişim Yay. İstanbul.
- Heidegger, M. (2013). *Düşünmek Ne Demektir?* Çev. R. Şentürk, İstanbul: Paradigma Yay.
- Holland S. (2003). *Bioethics: A Philosophical Introduction*, Oxford: Blackwell Publishing.
- Hopaç, M. (2014). "İbni Sina Tıp Felsefesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 32, 382-389.
- Illich, Ivan, (1995) *Sağlığın Gasbı*, Çev. Süha Sertabiboğlu, İstanbul: Ayrıntı Yay.
- İbn Sina (1995) *El-Kânûn fi el-Tıb*, 1. Kitap, Çev. Esin Kâhya, Ankara: Atatürk Dil-Ta
- İnceoğlu, S. (1999). *Ölme Hakkı-Ötenazi*, İstanbul: Ayrıntı Yay.
- Jacob, F. (1997). *Canlının Mantiği*, Çev. Bertan Onaran, İstanbul: Payel Yay.
- Karacaoğlu, E. (2014). "Doktor Mustafa Hayrullah Diker ve "Felsefe-i Tıp" Adlı Eseri", *Lokman Hekim Dergisi*, 4 (2), ss. 32-42.
- Kaya, M. C. (2011a). "Tabipler İçin Felsefe: İbn Hindû'nun Felsefe Tasavvuru ve Sözlüğü", *Felsefe Arkivi*, Sayı 34, İstanbul, s. 21-79.
- Kaya, M. C. (2011b). "Tabibin Felsefeye İhtiyacı Var mı? İbn Hindû'ya Göre Tıp-Felsefe İlişkisi", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, Sayı 19, s. 417-430.

- Kenner T. (1985). "Philosophy of Medicine in Austria", *Theor Med*, 6, pp.85-91.
- Kılıç, M. & Avdal, E. Ü. (2011). "Güncel Tıp Etiğinin Felsefi Temelleri Üzerine Bir Deneme", *Kaygı Felsefe Dergisi*, Sayı: 17, ss. 175-185.
- Kızıltan, H. & Brömer, R. (2018). "Tıp Felsefesinin Geçmişi, Bugünü ve Geleceği", *Hekimin Filozof Hali*, İstanbul: İthaki Yay.
- King LS. (1978). *The Philosophy of Medicine: The Early Eighteenth Century*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- King, L. S. (1954). "What is Disease?", *Philosophy of Science*, Vol. 21, No. 3, Chicago Journals, Chicago, Jul. 1954, pp. 193-203.
- Kottow M. (1985). "Philosophy of Medicine in the Federal Republic of Germany (1945-1984)", *Theor Med*, 6, pp. 43-64.
- Kristeva, J. (2007). *Ruhun Yeni Hastalıkları*, Çev. Nilgün Tural, Ayrıntı Yay. İstanbul.
- Küçükalp, K. (2008). *Batı Metafiziğinin Dekonstrüksiyonu: Heidegger ve Derrida*, Bursa: Sentez Yay.
- Lamb D, E. SM. (1982). "Philosophy of Medicine in the United Kingdom". *Metamedicine*, 3, pp. 3-34.
- Lindahl BIB. (1985). "Philosophy of Medicine in Scandinavia". *Theor Med*, 6, pp. 65-84.
- Longrigg, J. (1993). *Greek Rational Medicine: Philosophy and Medicine from Alcmaeon to the Alexandrians*. London, New York: Routledge.
- Marcum, J. (2008). *An Introductory Philosophy of Medicine, Humanizing Modern Medicine*, Springer.
- Namal, A. (2018). "Kişi Bedenin Sahibi midir?", *Hekimin Filozof Hali*, İstanbul: İthaki Yay.
- Nietzsche, F. (2015) *İnsanca Pek İnsanca*, Çev. Mustafa Tüzel, İstanbul: İş Bankası Yay.
- O'neil, J. (1989). *The Communicative Body Studies in Commuunicative Philosophy, Politics and Sociology*, Evanston Northwestern University Press.
- Önal, M. (2007). "İslam Hikmetine Anlayışına Dayalı Bir Tıp Felsefesi Önerisi", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 3, ss. 145-154.
- Özen, B. Demir, (2018a). "Bir "Tıp Felsefesi" İçin Derkenar (I): Hippokrates Okumaları", http://www.birikimdergisi.com/guncel-yazilar/8989/bir-tip-felsefesi-icin-derkenar-i-hippokrates-okumalari#.W_6xpWgzY2w. Erişim Tarihi: 05.11.2018.
- Özen, B. Demir, (2018b). Bir "Tıp Felsefesi" İçin Derkenar (II): Taşra, Hikâye ve Ötesi", http://www.birikimdergisi.com/guncel-yazilar/8990/bir-tip-felsefesi-icin-derkenar-ii-tasra-hikaye-ve-otesi#.W_6x5WgzY2w. Erişim Tarihi: 05.11.2018.
- Özen, B. Demir, (2018c). Bir "Tıp Felsefesi" İçin Derkenar (III): Antropoloji, Psikanaliz ve Edebiyat", http://www.birikimdergisi.com/guncel-yazilar/9022/bir-tip-felsefesi-icin-derkenar-iii-antropoloji-psikanaliz-ve-edebiyat#.W_6x_WgzY2w. Erişim Tarihi: 05.11.2018.
- Özen, B. Demir, (2018d). "Bir "Tıp Felsefesi" İçin Derkenar (IV): Epistemoloji, Bunalım ve Çıkış", http://www.birikimdergisi.com/guncel-yazilar/9054/bir-tip-felsefesi-icin-derkenar-iv-epistemoloji-bunalim-ve-cikis#.W_6yDWgzY2w. Erişim Tarihi: 05.11.2018.
- Özen, B. Demir, (2018e). "Bir "Tıp Felsefesi" İçin Derkenar (V): Foucault, Klinik ve Medikalizasyon", http://www.birikimdergisi.com/guncel-yazilar/9069/bir-tip-felsefesi-icin-derkenar-v-foucault-klinik-ve-medikalizasyon#.W_6yJWgzY2w. Erişim Tarihi: 05.11.2018.
- Pellegrino ED. (1976). "Philosophy of Medicine: Problematic and Potential", *J Med Philos*, 1, pp. 5-31.
- Pellegrino, E.D. (1986) "Philosophy of Medicine: Towards a Definition", *Journal of Medicine and Philosophy* 11: pp. 9-16.

- Pellegrino, E.D. (1998) "What the philosophy of medicine is", *Theoretical Medicine and Bioethics* 19: pp. 315–336.
- Pellegrino, E.D. (2001) "Philosophy of medicine: Should it be Teleologically or Socially constructed", *Kennedy Institute of Ethics Journal* 11: pp. 169–180.
- Pellegrino, E.D., Thomasma, D.C. (1981a) *A Philosophical Basis of Medical Practice: Toward a Philosophy and Ethic of the Healing Professions*, New York: Oxford University Press.
- Pellegrino, E.D., Thomasma, D.C. (1981b) "Philosophy of Medicine as The Source for Medical Ethics". *Metamedicine* 2: pp. 5–11.
- René L. (1960). *Şirürjinin Felsefesi*, Çev. Dr. Nail Karabuda, Ankara: T.C. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yay.
- Saydam, M. B. & Kızıltan H. (2018c). *Hekimin Filozof Hali*, İstanbul: İthaki Yay.
- Saydam, M. B. (2018a). "Hekimin Filozof Hali", *Hekimin Filozof Hali*, İstanbul: İthaki Yay.
- Saydam, M. B. (2018b). "Tıbbın Felsefe ile İmtihanı", *Hekimin Filozof Hali*, İstanbul: İthaki Yay.
- Sennett, R. (2011). *Ten ve Taş Batı Uygarlığında Beden ve Şehir*, Çev. Tuncay Birkan, İstanbul: Metis Yay.
- Serdar, Z. (1984). "Tıp ve Metafizik", *Modern Tıbbın Ötesi'nin içinde*, nşr. Senai Demirci, İnsan Yay. İstanbul 1984.
- Snow, C. P. (2010) *İki Kültür*, Çev. Tuncay Birkan, Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları.
- Soyşekerci, S. (2015). *Beden Sanatı Rembrandt ve Anatomi Dersleri*, Ankara: Doğu Batı Yay.
- Stempsey, W.E. (2004) "The Philosophy of Medicine: Development of a Discipline", *Medicine, Health Care and Philosophy* 7: pp. 243–251.
- Stempsey, William E. (2008). "Philosophy of Medicine Is What Philosophers of Medicine Do", *Perspectives in Biology and Medicine*, volume 51, number 3, pp. 379–91.
- Szasz, T.S., Hollender, M.H. (1956). "A Contribution to the Philosophy of Medicine: The Basic Models of the Doctor Patient Relationship", *Archives of Internal Medicine* 97:585–592.
- Şen, Zekai (2013). "Türkiye'de Yüksek Lisans ve Doktora Eğitimi Kalitesinin İyileştirilmesi için Öneriler", *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi* 3/1.
- Tatlıcan, Ü. (2008). "Etnometodoloji", *Felsefe Ansiklopedisi*, Ed. Ahmet Cevizici, Cilt: 5, İstanbul: EBabil Yay.
- Tauber, A.I. (1995). "From the Self to the other: Building a Philosophy of Medicine", In: *Meta Medical Ethics: The Philosophical Foundations of Bioethics*, Grodin, M.A., ed. Dordrecht, The Netherlands: Kluwer, pp. 158–195.
- Thomasma DC, Pellegrino ED. (1981). "Philosophy of Medicine as the Source for Medical Ethics", *Metamedicine* 1981: 2: pp. 5-11.
- Thomasma DC. (1985). "Philosophy of medicine in the USA", [Editorial]. *Theor Med*, 6, pp.239-42.
- Thomson, I. (1999). "Can I Die? Derrida on Heidegger on Death", *Philosophy Today*, Spring.
- Toksöz, Hatice (2013). "İbn Sînâ'ya Göre Tıp-Felsefe İlişkisi Bağlamında İnsanın Maddî Yapısı", *Kutadgubilig: Felsefe - Bilim Araştırmaları*, sayı: 24, ss. 27-52.
- Tura, Saffet Murat, (2018). "Tıp Niçin Felsefeye Gereksinim Duyar", *Hekimin Filozof Hali*, İstanbul: İthaki Yay.
- Turner, B. S. (2008). *Body and Society*, Sage Publication, London.
- Velanovich, V. (1994) "Does philosophy of Medicine exist? A commentary on Caplan", *Theoretical Medicine* 15 pp.:88–91.

- Verwey, G. (1987) "Toward a systematic philosophy of medicine". *Theoretical Medicine* 8:163-177.
- Wallerstein, I. (2016) *Bildiğimiz Dünyanın Sonu Yirmi Birinci Yüzyıl için Sosyal Bilim*, Çev. Tuncay Birkan, İstanbul: Metis Yay.
- Wulff HR, Andur Pedersen S, Rosenberg R. (1986). *Philosophy of Medicine: An Introduction*, Oxford: Blackwell.
- Wulff, H.R. (1992) "Philosophy of Medicine—from a Medical Perspective", *Theoretical Medicine* 13: pp. 79-85.
- Wulff, H.R., Pedesen, S.A., Rosenberg, R. (1990) *Philosophy of Medicine: An Introduction*, second edn. Oxford: Blackwell.